

GYULA FÖLDRAJZA

ÍRTA:

HUBAI IMRE.

344/1990

SZEGED
1934

~~344~~

GYULA FÖLDRAJZA

ÍRTA:

HUBAI IMRE.

SZÉGE D

1934

914.391.75 Gy

A Magyar Kir. Ferenc-József Tudományegyetem Böl-
csészet-, Nyelv és Történettudomány Karához benyújtott
DOKTORI ÉRTEKEZÉS.

B í r á l ó: *Dr. Kogutowicz Károly* egy. ny. r. tanár.
Társbíráló: *Dr. Erdélyi László* egy. ny. r. tanár.

ÉLETRAJZ.

1912-ben születtem Világoson (Aradmegye), honnan később, a román megszállás elől, szüleimmel menekülnünk kellett. Elemi iskolai tanulmányaimat Kiszomboron végeztem, érettségít a gyulai román. kath. reálgimnáziumban tettem. 1929-től 1932-ig karpaszományosi minőségben katonai szolgálatot teljesítettem. Az 1930-31 tanév I. felében a szegedi m. kir. Ferenc-József Tud. Egyet. bölcsészeti Karára rendes hallgatónak iratkoztam be, tanulmányaimat két évig, mint katonatanuló végeztem. Az 1933—34. tanév I. felében akadémiai könyvjutalmat kaptam. Tanári alapvizsgát 1932-ben, szakvizsgát pedig 1934-ben tettem.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J000985727

FÖLDKÉREG ÉS FELSZÍN.

Gyula a Fehér-Körös balpartján, 90 m. átlagos tengerszínfeletti magasságban terül el.

Az egész vidék kétféle területből áll:

Az ópleisztocén hát, mely az ópleisztocénkori folyómedrek hordalékaiból és azok kifúvott anyagából épül fel. Ezt a területet a következő anyagok alkotják: homok, löszös-homok, lösz, iszapos homok, homok, iszap, kékes-sárgás agyag és iszaplerakódás.¹

A homok kétféle lehet: vagy aeolikus úton idekerült, vagy pedig élővízi. Az agyagos, iszapos képződmények lassúfolyású vizek, halványok lerakódásai.²

Ez az egész vidék egy nagykiterjedésű törmelékhang; területén olvadnak össze a Körösök, a Maros és a Temes törmelékhangjai. Kialakulási folyamata a levantei korban kezdődött és tartott még a diluviumban is, a felsődiluviumban azonban széttöredezett. Ezután ágyazták be a folyók medreiket a **hátságba**, meglehetősen mélyen.³

A vidék második területe, az ópleisztocén hátnál 5-6 m-rel alacsonyabban fekvő **árterület**, melyet iszapos, agyagos és folyómedri homok épít fel.

Ezen a részen két területet különböztethetünk meg: a Körösöket 1-2 km. szélességben kísérő **fiatalabb és régebbi korú alluviumot**.⁴

A város közvetlen vidékének a felszíne a kisebb és csak itt-ott előforduló hullámos részekről eltekintve, tökéletes síkságnak vehető, mely a városnál alacsonyabb szintet foglal el. Kissé távolabb azonban, a várostól északkeletre egy, ma már mindjobban lepusz-

---

1.) Földt. Int. 1910. évi jelentése 190 l. (Timkó J.: Békés vármegye déli felének talajviszonyai.)

2.) Földt. Int. 1910. évi jelentése 190 l. (Timkó J.: Békés vármegye déli felének talajviszonyai.)

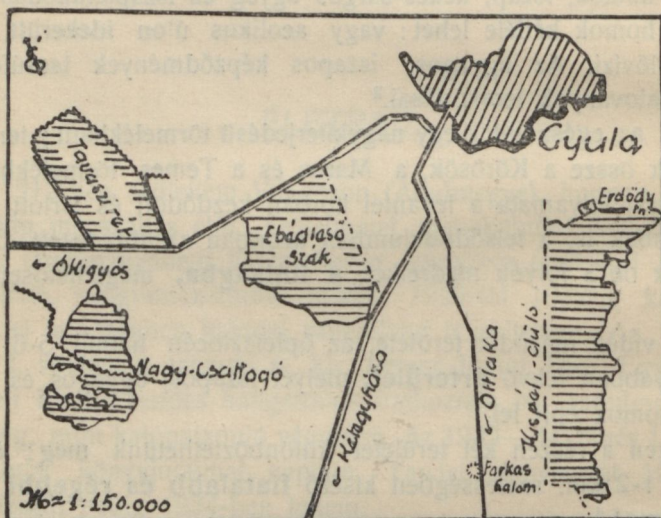
3.) Cholnoky: Az Alföld felszíne. Földr. Közl. 1910. évf.

4.) Földt. Int. 1910. évi jelentése 187. l.

tuló dombvonulat kezd kiemelkedni a síkságból és nagy ívben megkerüli a várost.

A dombok keletkezésével kapcsolatban két féle felfogással találkozunk: az egyik szerint ezek természetes, a másik szerint mesterséges eredetűek. Az igazságot a középúton találjuk meg: a város vidékén elszórtan találunk néhány honfoglaláskor előtti, u. n. **kunhalmot**, ezek mesterséges eredetűek, a dombok, illetve halmok többi — és nagyrésze azonban természetes úton jött létre.⁵

Az említett dombvonulat kiemelkedőbb pontjai: **Itzedomb, Veszeihalom, Fövényeshalom, Hullatóhalom, Nyálásihalom, Bibiczhalom, Gálihalom, Farkashalom, 95 magassági pont** és a **Kálváriadomb**, 93—95 m. tszf. magassággal.

1. ábra. A gyulavidéki nagyobb vizes területek.

Az emelkedések közül megemlíthetjük még a következőket: Marinkahalom, Tarhalom, Monorhalom, Szűcs-Bálint-halom, Orbánhalom, Porrugóhalom, Nagyszállásihalom, Galbáczhalom, Mikódomb, Csordakútidomb, Géczidomb, Cseredomb, Bicerei-domb, Siórétidomb és Gyürkelyi-domb. Ezek között egyik-másik alig nagyobb egy enyhe terephullámnál.

5.) Ez az állítás az ásások alkalmával nyert többbizben is beigazolást, amikor ugyanis a dombok és a halmok a környezetbe teljesen belesimuló rétegeket mutattak.

A Fehér-Körös medrében, csekély esése miatt, a felgyülemlett víz különböző ereken, — Csikósér, Lencsésér, Szabadkai-ér, Csattogóér, Bárdosér stb. — keresztül elöntötte a vidéket; a lapályos részekben a víz hosszabb ideig megmaradt és mivel a talajvíz állása aránylag magas, — 2-7 m. között változik, — a mélyebben fekvő területeken jelenleg is majdnem állandóan van víz. Így keletkezhetett a ma már nem létező Sarkadi-tó is, mely a mai gyulai-sarkadi úttól a gyulai vár északi részéig terjedt.

Ma ilyen nagyobb nedves területek: Tavaszirét, Nagy-Csattogó-Ebédlesőszék és a kispéli dűlő környéke — az Erdődy tanyától délre, körülbelül a Farkashalom vonaláig. Kisebb vizes területek a Siórét és a Pejréti egyrésze.

A vidéknek árvízmentesített részein gyakoriak a talajbeomlások. Ezek úgy keletkeztek, hogy a száraz időszak idején, a Fehér-Körös felé gravitáló talajvíz az agyag alatt lévő homokréteget kimosza, a homok helyén keletkezett üregek pedig később beomlottak.⁶

6.) Földt. Int. 1910. évi jelentése 190 l.

VIZEK. TALAJ.

a) A FEHÉR-KÖRÖS.

Gyula és szűkebbkörű vidékének főfolyója a Fehér-Körös. A „Körös” szó a „Crys”-ből ered, jelentése bizonytalan. A folyót először **Jordanes** említi, Kr. u. 550 körül Crisia néven. Ebből lett a mai Körös név, melynek ez a formája a török foglalás idején alakult ki.⁷

A Fehér-Körös a Bihar hegység délkeleti lejtőjén, az Aranyos forrása közelében ered, Hunyadmegyében 980 m. t. sz. f. magasságban. Több patak táplálja; jobbról: a Ribicza, a nagyhalmágyi és a csúcsi patak, — mely utóbbi a mennyházai és a déznai patakok egyesüléséből áll, — továbbá a Sebes patak. Balról: a Zöldes, a Csigér és az ebbe ömlő Mátrapatak. Ezek közül a jobboldaliak rövidebb folyással érik el az anyafolyót, átlag 1000 m.-es magasságból futva lefelé.

A folyó a Ribicza torkolatáig vad, hegyipatak jellegű, ezen a szakaszon kilométerenkénti esése 17.5 m. Innen kezdve az esés csökken, úgyhogy Borosjenőnél, ahol a folyó a síkságra lép, esése 50 cm.-re, Gyulánál pedig 20 cm.-re száll le.⁸

Útjában a folyó sok helyen kikerüli a lágyabb rétegeket és kemény vulkánikus tömbökhöz, mediterrán és szarmatakori andezit kőzeteken, — melyek az eredetileg tág völgyét fellöltötték, — halad.⁹ Hossza 235.6 km., vízgyűjtő területe pedig, melynek sík részeit alluviális és diluviális rétegek borítják — 4236 km².

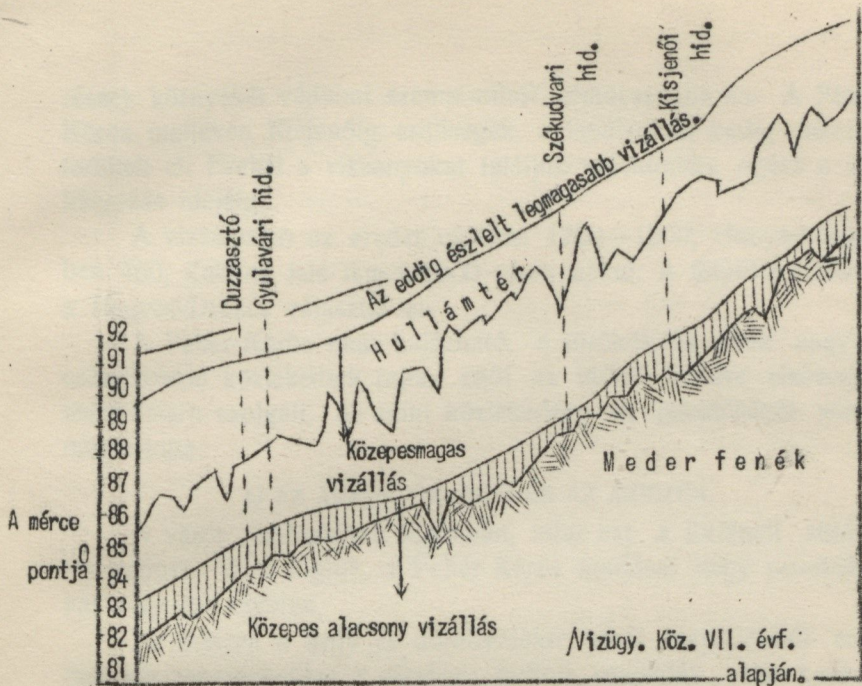
A XIII. század elején a folyó alföldi részét mocsár borította, mert a törökhódoltság alatt részint a török, részint a védekező magyar lakosság elzárta a vizek folyását és így a vár és a lakott

---

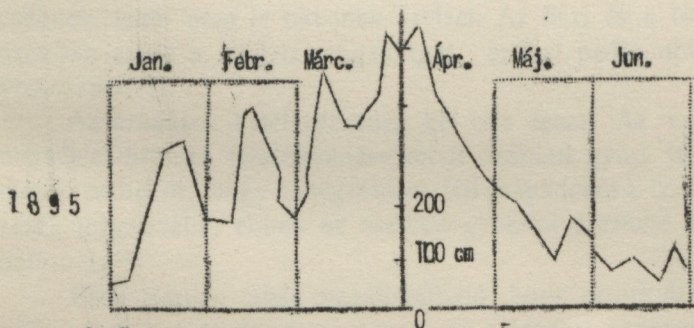
7.) Dr. Mészöly Gedeon egy. ny. r. tanár úr közlése és Bvm. Tört. I. 6.

8.) Vízügyi Közl. VI. évf. 6 f. 177 l. (Korbély J.: A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása I. rész.)

9.) Vízügyi Közl. VI. évf. 6 f. 173. l. (Korbély J.: A Körösök és a Berettyó szabályozása és vízjárása I. rész.)

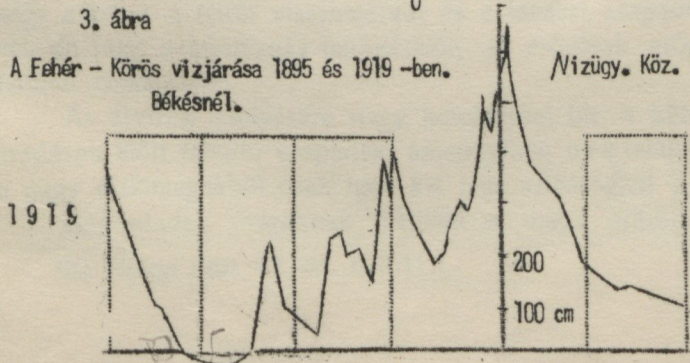
2. ábra. A Fehér - Körös gyulai és gyulafölötti szakaszának hosszszelvénye.

3. ábra

A Fehér - Körös vízjárása 1895 és 1919 -ben.
Békésnél.

/Vízügy. Köz. IX. évf. 1 f. mell./

részek környékét védelmi szempontból elmocsarasította. A Fehér-Körös mellékén Kisjenőig erdőségek, a lapályokon pedig nádasok terültek el. Ezeket a viszonyokat találjuk vidékünkön egész a szabályozás idejéig.

A vízválasztó az eredet vidékén 1200—1500, Hunyadmegyében 460, Zalatna felé ismét 1000 m-en halad. A folyót a Marostól a Hegyes-Drócsa választja el.

A Fehér-Körös nem hajózható, a törökök is csak nagyobb csónakokkal közlekedtek rajta, ettől az időtől kezdve elsősorban faszállításra szolgált, de mint közlekedési út, jelentőségét sokáig megtartotta.

b) AZ ÁRADÁSOK OKAI ÉS AZ ÁRVIZEK.

A város történetének folyamán, mint azt a történeti áttekintés kapcsán látni fogjuk, a Fehér-Körös áradásai nagy pusztításokat végeztek Gyulán.

Az árvizek a hegy és dombvidékre esett csapadékból erednek, vízmennyiségüket a síkságra hullott csapadék csak kevéssel növeli. A nyári esők nem emelik a folyó vízszintmagasságát, mert ezek a gyors párolgás miatt csak a talaj felszínét nedvesíthetik meg, mélyebbre nem szívároghatnak be, a talajvízre hatással nincsennek, tehát nem is okoznak árvizet. Az őszi és a téli csapadék azonban emeli a talajvíz magasságát, ezáltal pedig növeli a folyó vízhozamát is.

Az áradások keletkezésének két oka lehet. Az egyik a hőmérséklet hirtelen felszökkenése miatt beállott gyors hóolvasás; a másik pedig az, hogy a megmaradt téli csapadékot a bő tavaszi esőzések megnövelik, ebben az esetben gyakran érezhető az előző év hatása is.¹⁰

Ezek alapján tehát megállapítható, hogy az árhullámok nagysága arányos a télről visszamaradt és a tavaszi csapadék összegével, de függ a hóolvasás lefolyásától, az esőzések erősségétől és területi eloszlásától.

Az árvizek lefolyására nagy befolyással bír a közvetlenül az áradások előtt lehulló csapadék, amennyiben ha a talajt telíti vízzel, a nagy víztömegekből csak igen kis rész szívároghat a földbe.

Bár minden évszaknak megvan a maga árhulláma, mégis

10.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1. f. 11 l.

csak két nagyobbat különböztethetünk meg, a tavaszt és a nyárit; a kettő abban különbözik egymástól, hogy a nyári a nagy párolgás miatt az előbbinél alacsonyabb. A téli, illetve az őszei árhullámok nem egyszerre jelentkeznek, hanem lökésszerűen kisebb hullámokban jönnek, melyek csak az alsószakaszon olvadnak egybe.¹¹

Az árhullámok leérkezésének ideje, 25 év (1890—1915) átlaga szerint, 15 nap körül mozog; azonban ez az idő 2, de 60 nap is lehet,¹² a különbség tehát igen nagy. A Körösök árhullámai közül a legkésőbb a Fehér-Köröséi vándorolnak le és rendszerint 8—10 nappal előzik meg a Tisza áradásait, végleges alakot csak a középső szakasz végén öltenek.¹³

Gyulán a Fehér-Körös vízszintemelkedése jóval nagyobb, mint feljebb a folyón, pl. Kisjenőnél, mert Gyulánál a folyó felveszi a József Nádor csatorna vizeit. A városnál az áradás nagyságát lényegesen befolyásolja, hogy a csatorna mennyi vizet szállít és hogy a rajta végigvonuló árhullámok találkoznak-e a folyó árhullámaival. Ha a Tisza, Körösök és a Berettyó legnagyobb árhullámai találkoznak, Gyulán 680 cm.-es víz várható.¹⁴ A városnál a Fehér-Körös vízállására a Fekete-Körös vízjárása is hatással van.

Az árvíz magasságát növeli a folyó hordaléka is. Gyulánál ez már csak homok és iszap, de a folyó ezzel is emeli medrét és tölti hullámterét. Ez a feliszapolódás a Fehér Körös gyula-gyulavarsándi szakaszán átlag 150 cm.¹⁵ Itt kavics már nem fordul elő, ezt a folyó csak Kisjenőig hozza magával.

A folyó vize alföldi szakaszán, tehát Gyulán is, legtöbbször április vége felé, vagy május legelején kulminál. Mivel az árhullámok rendszertelenül, bizonytalan időközökben érnek le, természetesen a kulmináció is más és más időre esik.

A Fehér-Körösnek Gyulán észlelt nagyvízállásai a következők (méterekben):¹⁶

11.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1 f. 19. l.

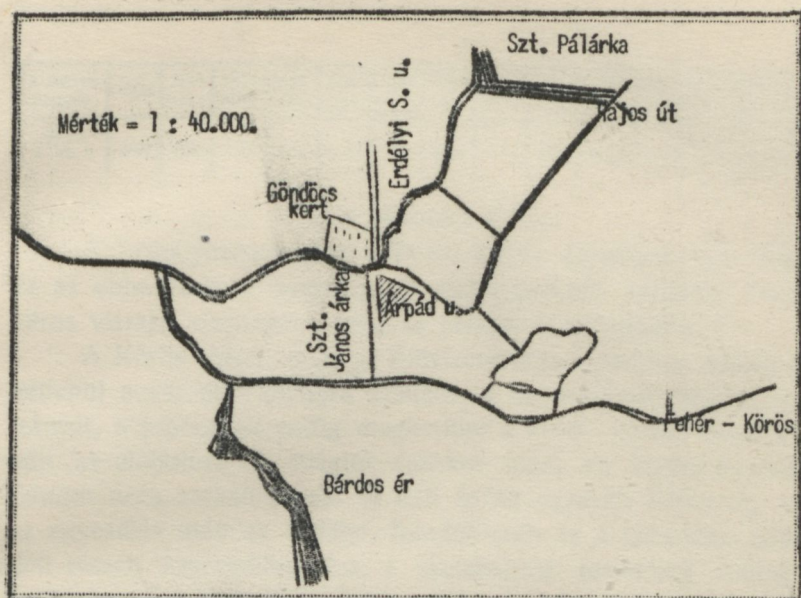
12.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1 f. 73 l.

13.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1 f. 125 l.

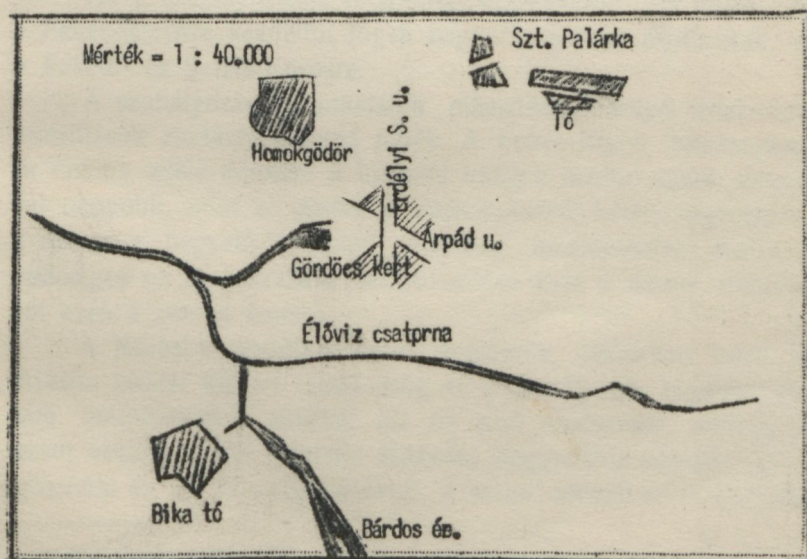
14.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1 f. 126 l.

15.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1 f. 61 l.

16.) Vízügyi Közl.-ek adatai és a gyulai árvízmentesítő társ. közlései alapján,

4. ábra. Gyula vízrajzi viszonyai a szabályozás előtt.

5. ábra. Gyula vízrajzi viszonyai ma.

A mérce magass.	1855	1876 márc.	1879 ápr.	1881 márc.	1887 máj.	1888 márc.	1890 jan.	1895 ápr.	1899 ápr.	1913 júl.	1915 ápr.	1919 ápr.	1922 márc.	1925 dec.
84.65 t. sz. f.	4.18	4.85	5.28	5.60	5.64	5.48	5.36	5.31	5.26	5.10	6.50	6.72	5.24	6.36

c) A SZABÁLYOZÁS.

A szabályozások előtt a Fehér-Körös Gyulánál egy főágból és az ebbe torkoló szerteágazó vízfolyásokból tevődött össze. A város vízrajzi viszonyai ebben az időben a következők:¹⁷

A Körös főága, mely az Élővízcsatorna medrében haladt, közvetlenül a vár előtt két ágra szakadt; a baloldali megtartotta előbbi irányát, a jobboldali pedig megkerülte a várat, azután ismét egyesült az előbbivel. A főágtól északra folyt, az Árpád és Erdélyi Sándor ucca sarkán északi és déli ágból egyesült Kiskörös, mely az egyesülés után az Erdélyi Sándor-ucca és a Göndöcs népkert déli részén keresztülhaladva, a józsefvárosi temetőnél ömlött az anyafolyóba, a dél felől jövő Bárdosér torkolatánál valamivel lejjebb. A Kiskörös előbbemlitett két ága közül az északi a Szent Pál-árok és a csabaiaktól 1777-ben ásott Hajós-út folytatása; a déli pedig a várat megkerülő folyóágból szakadt ki és a Munkácsy M.-Megyeház és Árpád-uccák mentén haladt.¹⁸

Ha a szabályozások történetét végignézzük, azt látjuk, hogy a Fehér-Körösre kezdettől fogva nagyobb gondot fordítottak, mint a Fekete- és Sebes-Körösre.

A szabályozási munkálatok elkezdését a folyó által okozott pusztítások elodázhatalanná tették. A Fehér-Körös felsőszakaszán és tovább lefelé egészen a kisjenői hídig a meder lejtési szöge jóval nagyobb, mint az alsón, a kisjenői hídtól lefelé, úgyhogy ezen a részen a hegyekből lefutó víztömeg megtorlódott. Ezért volt szükséges az alsó szakasz megrövidítése által a meder lejtési szögét ezen a részen emelni.

A Körösök szabályozásával legelőször, 1808-ban báró **Vay Miklós** királyi biztost bízták meg és a szabályozás tanulmányozására mérnököket is küldtek ki. Az első rendszeres szabályozási tervet azonban csak **Huszár Mátyás**, nagyváradi kamarai mérnök készítette el, de az ő elgondolását, a maga egészében — különböző

17.) Gyula 1722, 1783 és 1804. évi térképei alapján.

18.) Föld és ember 1930. évf. 152. l.

akadályok miatt végrehajtani nem lehetett. Így ez a szabályozás csak néhány oldalág eltömését és a medrek tisztítását eredményezte.¹⁹

A Fehér-Körösön, az előbbinél komolyabb és eredményesebb mederrendező munkát 1829—1834 között végezték **Huszár Mátyás** vezetése mellett, aki elsősorban is a felsőszakaszon, a víz egyenletes lefolyását gátló malomgátakat akarta eltávolítani, az alsó szakaszon pedig a folyót ki akarta venni eredeti medréből és a Fekete-Körösbe vezetni.

Az első rendszeres szabályozási munkátot, **Beszédes József** tervei alapján, 1835—1845 között hajtották végre a folyón, amelyet Békésvármegye határáig 49 átvágással rövidítettek meg;²⁰ eltávolították a folyómenti malomgátakat, a malmok részére pedig a Fehér-Körösből táplálkozó József Nádor csatornát építették, mely maga is fogad magába vizeket.²¹

A szabályozás terén nagy haladást jelentett az „**Alsófehér-körösi ármentesítő társulat**“ megalakulása, 1853 szeptember 15-én, székhelye Gyula lett, a szabályozás vezetése pedig **Bodoky Henter Károly** kezébe került.²² Mérései szerint a Fehér-Körösön másodpercenként levezetendő vízmennyiség 310 m.³ Ő — Huszárral ellentétben — a folyót, munkája kezdetén, eredeti medrében akarta meghagyni, később azonban, mivel ez árvízveszedelemmel járt, szükség volt a Gyulaváritól Békésig vonuló 18 km. hosszú csatorna megépítésére, amelybe a Szanazugnál a Fekete-Köröst is bevezették.

Az 1879-iki szegedi árvíz után a kormány elhatározta, a Körösök lefolyástalan árterületeinek megjavítását is — a gyulai folyammérnöki hivatal tervei alapján, melyek lehetővé tették, hogy a Körösök árhullámai, a Tisza árhullámai előtt érkezzenek a Tiszába; továbbá átvágásokat is végeztek és szélesbítették a töltéseket.²³

Hogy a Fehér-Körös holttáválása után Gyula ne maradjon

19.) Vízügyi Közl. VI. évf. 6 f. 187 l.

20.) Vízügyi Közl. VI. évf. 6 f. 188 l.

21.) Gallacz J.: Monogr. I. r. 31 l.

22.) Gallacz J.: Monogr. II. r. 12. l. A társaság munkásságát részletesen l. u. o. 9—55. l.

23.) Vízügyi Közl. VI. évf. 6 f. 197 l.

élővíz nélkül, a József Nádor csatorna vizét az Élővízcsatornába vezették. Ennek táplálására azonban a József Nádor csatorna vize nem volt elegendő, így az Élővízcsatornát 1894-óta a Fehér-Körös-ből táplálják, az erre a célra épült és 2—3 m.-es duzzasztásra képes duzzasztón és zsilipen keresztül.²⁴

A szabályozások után a folyón 65 átvágás létesült, útja lényegesen megrövidült — Borosjenő és Békés közt 32·7 km.-el lett rövidebb, esése tehát növekedett, miáltal úgy a kis, mint a nagyobb árvizek gyors lefolyásúakká lettek és sikerült elkerülni, hogy a Tisza és a Fehér-Körös egyszerre kulmináljon.²⁵ A folyó medrét, hogy a nagyobb árvizek duzzadás nélkül lefolyhassanak, annyira kellene kimélyíteni, hogy abban másodpercenként 500 m.³ víz folyhasson le.²⁶

A szabályozások után keletkezett árvizek főoka, a védőgátak gyengesége miatt bekövetkezett gátszakadások, melyeknek megtörténtét nagyban előmozdította a hullámtér keskeny volta is (miniszteri rendelet értelmében 190—120 m. széles).²⁷

d) A TALAJ.

Gyulán — a város vidékét fölépítő két területnek megfelelően, a talajt is két nagyobb csoportra oszthatjuk: az alluviális rész és az ópleisztocén hát talajféleségeire.

Az alluviális rész talajtípusai közül főleg a szikes- és réti-agyag a leggyakoribbak. Magát az alluviális területet is két részre oszthatjuk: a fiatalabb alluviumra, melynek talaja világos-sárga, laza, altalaja rétiagyag, homok és lösznemű márga — és a régebbi alluviumra, ennek a talaja már sötétebb és agyagosabb, szikes foltokkal, lösznemű márgás altalajjal. Ebben a csoportban a harmadik talajtípus a régi mocsarak és lápok talaja; fekete réti-agyag, u. n. szurokföld.²⁸ Ez a talaj leginkább Gyula északnyugati részén, körülbelül a régi Sarkadi-tó területén található.

24.) Gallacz J.: Monogr. I. r. 452—454 l. (Az Élőcsatorna és Csohosér munkálatai.

25.) Gallacz J.: Monogr. I. r. 421 l. (Az Élővízcsatorna és Csohosér munkálatai.

26.) Vízügyi Közl. VII. évf. 1 f. 126 l.

27.) Vízügyi Közl. VI. évf. 6 f. 197 l.

28.) Földt. Int. 1910. évi jelentése 187 l.

A másik területnek, az ópleisztocén hátnak a talaja barna mezősségi föld, mely meglehetősen homokos és agyagos, altalaja lösz.²⁹

A föld könnyen művelhető, ezt a jótulajdonságát és termékenységét a lakosság igyekszik is kihasználni, úgyhogy a város kerekén 33.000 katasztrális hold területének 74.1 %-a áll megművelés alatt, nem számítva a terméketlen területeket.

A város elsőrendű ivóvízzel rendelkezik; Szentpálfalvát, Máriafalvát és Galbácskertet is beszámítva — a városnak 22 ártézi kőzkútja és 6 közkifolyója van, a kútak bővízüek (városi mérnöki hivatal közlése).

29.) Földt. Int. 1910. évi jelentése 184 l.

ÉGHAJLAT, NÖVÉNY- ÉS ÁLLATVILÁG.

A vidék hőmérsékleti viszonyaira sem a hegyvidék, sem pedig a Körösök érezhetően nem hatnak mérséklőleg. Mivel semmilyen temperáló hatás nincs, a hőmérsékleti ingadozás évente 65—66° is lehet, az átlagos évi ingadozás 22° körül mozog.³⁰ Tavasszal és ősszel az éjjeli fagy eshetősége mindég megvan, főleg a március és november hónapokban; az utolsó fagy április, esetleg májusban van, az első sokszor október végén, vagy már október közepén is mutatkozhat. Az alföldi éghajlat egyik érdekességét, hogy t. i. a hőmérséklet minden téli hónapban a +5° fölé felszáll és lemegy a —10° alá, minden nyári hónapban átlépi a +10°-ot, de nem száll a +10° alá,³¹ — vidékünkön is megtalálhatjuk. Különben az Alföldnek ezen a részén, mely a legszárazabb és legmelegebb, minden nyáron 34—35°-os hőmérsékleti maximum is lehetséges.

A város és közvetlen vidékének hőmérsékleti adatai átlagban mégsem mutatnak nagy eltéréseket az alföldi átlagtól:³²

Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Szept.	okt.	Nov.	Dec.	Évi k.
-2.5	-0.8	4.5	11.1	16.0	19.7	22.2	21.0	16.8	11.4	4.5	-1.0	10.2

Ezek alapján az évszakonkénti hőmérséklet: tél 1.5°, tavasz 10.5°, nyár 20.7°, ősz 10.7°.

A szelek, szélirányok szerinti előfordulásának gyakorisága a következő:³³

C	N	NE	E	SE	S	Sw	W	NW
140	100	100	100	130	100	130	150	140

Tehát a leggyakoribbak a C, W, Nw., az évszakonként uralkodók pedig: nyáron Nw., Sw., télen SE., Sw., tavasszal és ősszel Sw., Nw.

30.) Dr. Róna Zs.: Éghajlat II. r. 76 l.

31.) Dr. Róna Zs.: Éghajlat II. r. 75 l.

32.) Itt a Gyulához legközelebb eső állomás, Pusztaszentmária Szt. Tornyai adatait vettem. (30 évi átlag.)

33.) Wagner Richárd: A Magyar Alföld szélviszonyai mellékletek alapján,

Mivel az Alföld levegője száraz a csapadék kevés. Húzó-
sabb ideig tartó szárazság nem ritka; előfordul, hogy 2—3 hétig,
sőt 30—40 napig is elmarad a csapadék. Ilyen időszak télen-nyáron
egyaránt előfordulhat. A száraz időjárás oka nem az Alföld ter-
mészeti viszonyaiból, hanem meteorológiai tényezőkből, a légnyomás
sajátságos elosztásából következik.³⁴ A nagy szárazságot csak a
harmat és az öntözés enyhíti.

Az 1901—1925. évek közötti mérések alapján Gyulán a havi
és évi átlagos csapadék mennyisége ez:

Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Évi átlagm.
24.1	60.1	40.0	55.9	56.2	73.5	47.5	55.6	34.8	41.8	42.4	41.1	581.3

A zivataros napok száma 20—25, a viharos napoké pedig
19—28 között mozog. Zivatar és vihar ezen a vidéken is, mint az
egész Alföldön legtöbb tavasszal van, legkevesebb pedig ősszel.
Békésmegyében, 10 évi átlag szerint, 1000 km²-re 10—15 villám-
csapás esik.³⁵

* * *

Mint az éghajlattal szorosan összefüggő tényezőről, a nö-
vényzetről is itt kell megemlékeznünk. A város vidékének növényzete
teljesen beleolvad a tágabb értelemben vett miliőbe; a nagy
területeket borító őserdőségekből semmit sem találunk, a terjesz-
kedő település ezek kiirtását szükségessé tette. Az utóbbi időben
azonban erdőtelepítés folyik, így a város körül kisebb erdőségek
keletkeztek, mint a gerlai-, sarkadi-, remetei-, városi-, gyulavári
és keszi erdők, bennük füves és cserjés aljnövényzet található.

A földterületek meghódítása közben a nádasok is kipusztultak,
a városnak csak igen kis területén, — a Bárdos ér déli részén, —
találunk hírmondót a régi mocsarak növényvilágából. A nedves
területek növényzete füves vegetáció.

A város szűkebbkörű vidékén a kultúrnövények, a városban
pedig a fásítások alkalmával felhasznált különböző lombos és csak
nagyon kis részben tűlevelűfák alkotják a növénytakarót.

Az állatvilág fogalma ma csak a háziállatokra szorítkozik,
mert a nagyobb vadak, melyek az erdőkben és nádasokban meg-
élhettek, ezek eltűnével vagy Erdély felé vándoroltak, vagy ki-

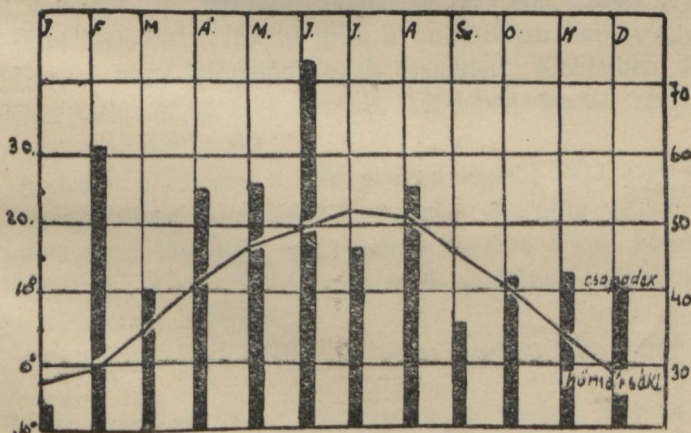
34.) Dr. Róna Zs.: Éghajlat II. r. 88 l.

35.) Szalay László: Villámcsapások Magyarországon.

Gyulán 1900—1925. észlelt csapadékmennyiségek:³⁶

Évek	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Évi eső menny.	24 ó. max.
1901	53	33	31	78	85	73	22	69	51	45	36	23	599	53.3
1902	21	55	60	29	89	88	27	48	34	61	11	61	584	35.7
1903	28	0	12	96	48	83	83	17	27	51	40	19	504	22.8
1904	42	92	45	10	49	80	8	26	29	69	21	28	499	39.1
1905	17	22	30	50	57	99	20	54	39	135	61	30	615	31.6
1906	30	17	50	68	35	52	23	57	106	6	43	92	579	28.0
1907	18	24	7	60	32	87	89	17	25	17	34	70	480	36.8
1908	17	97	21	86	30	63	63	67	27	18	68	19	576	30.0
1909	34	31	44	40	48	85	50	36	83	38	29	92	610	33.5
1910	40	22	4	63	87	60	43	43	97	36	114	17	626	45.3
1911	40	11	27	45	98	60	6	86	18	49	9	37	486	52.5
1912	64	48	52	42	84	44	47	34	88	29	54	38	624	26.1
1913	27	6	11	39	50	109	100	82	83	12	17	10	546	44.5
1914	20	0	111	4	40	75	67	34	43	71	12	48	525	37.2
1915	67	29	77	73	44	32	106	92	59	64	51	54	749	34.0
1916	23	29	54	70	51	55	50	29	48	76	46	39	565	29.0
1917	74	10	46	42	16	40	92	24	21	26	43	29	463	27.0
1918	16	10	12	10	75	46	44	82	11	78	58	89	531	18.5
1919	21	19	71	88	54	46	91	37	8	35	58	84	612	27.0
1920	38	13	38	20	14	96	54	71	10	28	5	41	518	29.0
1921	25	49	2	43	23	67	32	80	7	15	85	14	442	29.0
1922	50	47	46	84	30	74	15	19	94	108	38	17	622	22.0
1923	32	51	48	25	6	55	29	42	28	29	92	51	488	21.0
1924	23	48	59	122	54	72	52	93	64	35	9	15	646	58.3
1925	6	36	43	44	63	114	86	67	61	20	103	61	704	46.0

6. ábra. Hőmérséklet és csapadék havi középértékek,

36.) Meteorologiai évk. 1900—1925. évf.

pusztultak. A vadállományt jelenleg csak a nyúl és a fácán alkotja, nagy ritkán róka, vagy néhány éhségében erre vetődött farkas. A mezei rágcsálókat, ürögét, hörcsögöt itt is megtaláljuk, jellegzetes madárvilág nem él a vidéken; a madárvilágot az Alföldön minde-
nütt otthonos kisebb madárfajták alkotják.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNET.

a) TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS A TÖRÖK HÓDOLTSÁGIG.³⁷

Gyula város keletkezését földrajzi adottságainak köszönheti; alapját a folyómenti település előnyei alkotják. A város természeti viszonyai olyanok, hogy az ősember primitív életigényeit, sőt később a honfoglaló nomád magyarságét is kielégíthették; a létfenntartáshoz szükséges ételmet a Körös halai és a nagykiterjedésű mocsarak vadjai megadták, a kezdetleges lakóházak anyagát pedig az erdők és a mocsári nádasok szolgáltatták.

A város vidékén meg is találjuk már a neolitikum második felének települését; ennek a kornak az embere edényeivel és szerszámaival oly nyomot hagyott e területen, mely évezredekre kijelölte az u'ókor településének irányait. Ettől az időtől kezdve, a sorozatos elemi csapások ellenére is, folyatónlagos települést találunk Gyulán.

A város keletkezése az Árpádkor elejére nyúlik vissza, egy Gyula nevű főúrtól épített monostor körül nőtt fel, de később a tatárpusztítás áldozata lett. A pusztulás után azonban oly nagymértékű fejlődés következett, hogy a XIV. század vége felé már uradalmi központ. A fejlődés előidézője az volt, hogy Gyula részint mint búcsúhely, részint mint a buda-lippai hadiút egy jelentős állomása nagy látogatottságnak örvendett. Kezdetben Zarándmegyéhez tartozott és csak később, 1438-ban került részben békésmegyei fenhatóság alá.

A gyulai uradalmat a XIV. század végétől 1402, vagy 1403-ig a Losonczy család bírta, 1403-ban pedig Maróthy János macsói bán kapta meg. Fejlődés tekintetében a város sokat köszönhet a Maróthyaknak; a vár is földesuraságuk alatt épült; elkészülésének pontos ideje nem ismeretes.

A Maróthy család 1476-ban történt kihalása után az uradalom a

---

37.) Dr. Karácsonyi János : Békésvármegye története c. munkája nyomán, a Békésmegyei Oklevéltár adatainak felhasználásával.

kincstárra szállt, míg Mátyás király azt Corvin Jánosnak adta, 1484 évi rendeletével pedig az egész Békésmegyét a gyulai vár ispánjainak fenhatósága alá rendelte, (ami sok viszály előidézője lett később.

Corvin János halála után az uradalmat özvegye, Frangepán Beatrix, ennek halála után pedig második férje Brandenburgi György kapta meg.

Az 1514. évi parasztlázadás alkalmával összeütközésre Békésmegyében valószínűleg Gyulánál került a sor.

A mohácsi csatában a város 44 zsoldossal segítette a királyt; az ütközetből azonban élve csak kapitányaik tértek vissza. A földesúr ezalatt külföldön tartózkodott, mitsem törődve a veszélytől fenyegetett várral.

Majd megindul a versengés Ferdinánd és Zápolyai János között a trónért. Zápolyainak sikerült a Ferdinánd pártján lévő Cserni Joant (Fekete János, „Iván cár“) megsemmisíteni, majd a gyulai várat, a szolgálatába fogadott másik rác vezérrel, Radics Boszittal körülkeríteni. Czibak Imre váradi püspök, akinek Zápolyai Gyulát odaadományozta, azt 1530-ban el is foglalta. Az új földesúr azonban rövid ideig élvezhette a birtokot, mert egy, a szomszédos földesúr elleni ütközetben életét veszítette.

Utóda Patóczy Miklós, majd Patóczy Ferenc; utóbbi egy szerződésben az egész uradalmat visszajuttatta Ferdinánd kezére.

Az ezután következő időszak Gyula végvári élete. Állandóbb, főleg német zsoldosok kerültek a várba, akik a várnagyok vezetése alatt folytonos harcokat vívtak a János Zsigmondot támogató magyar urakkal és a velük szövetséges törökkel.

A törökveszedelem növekedtével megkezdődött a vár megerősítése, a várkormányzó báró Kerecsényi László lett. Ő azonban ismételtelen is lemondott tisztségéről, de lemondását a király nem fogadta el.

Közben a török sereg fokozatosan nyomult előre, Pertaff (Pertev) basa vezetése alatt; 1566 július 7.-én bevette a várost, majd július 25.-én a külső várat is, a védőrség a belső-várba vonult. A nagy hőségben a Körös lepadt, azon a törökök könnyen átkelhettek és a várat közvetlen közélről lőhették. Megindultak a tárgyalások a vár feladásáról, meg is kötötték a szerződést és a

feladás feltételeit, melyek szabad elvonulást is biztosítottak, — a várőrséggel elismertették.

A kivonulás szeptember 2-án kezdődött. A törökök hitszegeése miatt azonban a várbeliek, — a megmenekült 400 ember kivételével mind ott veszték, Kerecsényi is török rabságban fejezte be életét.

Ezzel kezdődött Gyula 129 évig tartó török hódoltsága, mely idő alatt történtek ugyan kísérletek a visszahódításra, de ezek eredménytelenek maradtak. Ilyen kísérletek voltak 1600-ban és 1604-ben, azonban ezek több kárt okoztak, mint hasznot, mert a hajdúk a várost felperzselték.

1686—90 között Gyula a Thököly fölkelés kiinduló pontja volt.

1692 januárjában Auersperg tervezte a vár felmentését, de terve nem sikerült, sőt a pusztító katonaság a várost felgyújtotta.

b) GYULA A TÖRÖK URALOM ALATT.

Gyula elestével az ország délkeleti részének egyik legerősebb vára és városa pusztult el. A nemesség nagyrésze az egész megyéből kibújdossott, de itt maradt a jobbagyság, mely ettől kezdve a magyarnak és a töröknek is szolgált, régi földesurának és a magyar királynak is adózott. A kereszténység hegemoniájából, — bár a törökök vallási szabadságot adtak a lakosságnak — semmi sem maradt meg, a híveknek nem volt papjuk, a keresztény templomokból mecsetek lettek. A műveltségi állapotok a legszomorúbb képet mutatták; az igazságszolgáltatást török bíró gyakorolta, kihez sokan magyarságuk, sokan pedig bizalmatlanságuk miatt nem mentek, magyar igazságszolgáltatásról csak annyiban lehet szó, amennyiben egyesek — ritka esetben — ügyeikkel a szomszédos magyar vármegye bírái elé juthattak.

* * *

A város elfoglalása után az aradi szandzsákságot áthelyezték ide. A gyulai szandzsákság a békési-, aradi járásból és a zarándi járás egy részéből tevődött össze, bégje a városban 700 katonával rendelkezett.³⁸ A város a hódoltság idején kivette részét a harcokból a török elleni küzdelem miatt; azonban a felszabadítására történt kísérletekből — mint már említettem — csak kár hárult

38.) Bvm. Tört. I. 255. l.

reá, mert 1600-ban Miksa főherceg hadainak előcsapatai, 1604-ben pedig Lippay Balázs hajdúi perzselték fel.

A tizenöt éves háború harcaiban megfogyatkozott a törökség, de megfogyatkozott a magyarság is; az egész vidék lassanként kezdett elnéptelenedni. Az elnéptelenedés oka az, hogy egyrészt a lakosság szabadulni akart a ránehezedő katonai élelmezés terhétől és az örökös harcoktól, tehát elhagyta a vidéket — másrészt pedig az, hogy a törökök folytonos erőszakoskodásai és rablásai még a megmaradt lakosságot is elűzték, amit igazol az a körülmény is, hogy míg 1566-ban a gyulai vár birtokában 70 lakott helység volt, addig 1685-ben már csak 26.³⁹ A portánál beadott panaszok eredménytelenek maradtak, mert ha a bégek kaptak is fenyegető és intő leveleket, azokat semmibe sem vették, nem is volt érdekük a területek megkímélése, mert haláluk után a birtok úgyis a kincstárra szállt. Így minden maradt a régiben; nemhiába nevezte Thököly Gyulát „gyulai pusztának”.⁴⁰

A török uralom Gyula környékének arculatát is megváltoztatta. A törökök ugyanis védelmi szempontból az egész vidéket elmocsarasították, mindenfelé posványok, nádasok terülnek el a város körül. A hódoltság alatti várost Evlia Cselebi török világutazó leírása nyomán a következőképpen rekonstruálhatjuk⁴¹:

Gyula négy részből állott: *a) a várból*, melyre a törökök különösen nagy gondot fordítottak, ágyúkkal és más harceszközökkel rakták tele; *b) elől nyugatra* terült el **a közép-város** két kapuval, ötven zsindelytetejű házzal, búza magtárral. Ez is négy-szögletes, palánkfallal körülvett erődítmény, (vagyis a tulajdonképeni külsővár). *c) Ebből a városrészből kapun keresztül a második külvárosba* lehetett jutni; a kapu fölött messzire elhallatszó hangú toronyóra jelezte az időt. Ebben a részben száz zsindelytetős ház állt. *d) Innen egy 100 lépés hosszú — a Körösön átvezető fahídon keresztül a nagy-külvárosba* érünk, hol ezerhatvan zsindelyes ház, kétszáz üzlet, három elemi iskola és tizenegy fürdő található. Az uccák és mivel a város mocsaras helyen fekszik, a házak belseje is deszkával burkolt.

39.) Békésm. Közműv. Egl. évk. 10 l.

40.) Békésm. Közműv. Egl. évk. 11 l.

41.) Evl. Csel. leír. I. k. 229 l. Az általa vázolt viszonyok azonban — főleg a hódoltság vége felé, teljesen leromlottak.

A világutazó leírásából meggyőződhetünk arról, hogy a város épületei (magánépületek) fa, vagy paticsból készültek, a törökök ugyanis téglát nem égettek. Anyag tekintetében kivételt csak a törökök által emelt néhány téglából épített középület képez, melyeknek anyagát felégetett falvak és templomok téglái szolgáltatták. A házak tetőzete nagyobb részét zsindely volt, de kistrészen bizonyára nád is. A városban volt három ólomtetejű épület is, két imaház (dsámi) és egy mauzoleum (türbe).⁴²

A város lakói magyarok, törökök — Evlia Cselebi oláhok is említ —, majd a hódoltság alatt betelepített rácok és tótok; a török nyelvet meglehetősen értik, vannak akik beszélnek is, többnyire harcosok, bár iparosokat is találunk (az utóbbi két állítás a törökökre vonatkozik). A kereskedést a törökök űzik. A török selymek és szövetek megvételére a vidék lakossága Gyulára jött és ide — amennyiben az utak járhatósága megengedte, élelmiszereket és gabonát szállított. A nagyobbarányú földművelést a mocsárasítás, az ehhez járuló árvizek és az idők bizonytalansága céltalanná tették, a jobbágyság inkább jószágtenyésztéssel foglalkoztak. Azonban emellett meglehetősen fejlett kertészkedést találunk, minden háznak zárt kertje van a folyó partja felé. Evlia Cselebi a város nevezetességeként említi a kertekben termő tököt, dinnyét és szilvát.⁴³ A törökök hozták be Gyulára a kukorica termesztést.⁴⁴ Kertészkedéssel a magyarok és oláhok foglalkoztak, a törökök nem.

A malmokat, melyek később — 1685—1710 között elpusztultak ugyan — mint állandó jövedelmi forrásokat, a törökök nagyon kímélték.⁴⁵

A Körös ebben az időben, mivel útjában akadálya nem volt, a mainál jóval szélesebb mederben folyt, a várat megkerülő ágában csónakok és kisebb hajók jártak. Bizonyára a gyakori áradások elősegítették a vidék elmocsárasítását és okozták azt, hogy bárki bárhová ment, csak csónakkal mehetett.⁴⁶

42.) Evl. Csel. leir. I. k. 229. l. Az általa vázolt viszonyok azonban — főleg a hódoltság vége felé, teljesen leromlottak.

43.) Evl. Csel. leir. I. k. 228 l. Az általa vázolt viszonyok azonban — főleg a hódoltság vége felé, teljesen leromlottak.

44.) Évk. IX. 75. l.

45.) Bvm. Tört. I. k. 295. l.

46.) Evl. Csel. I. k. 229. l.

c) GYULA ÉLETE NAPJAINKIG.

A haditanács 1693-ban elhatározta Gyula megostromlását és felszabadítását Heissler generális vezetése alatt. Polandt tábornok 1694 augusztusában már megvetette lábát a városban ; a szorongatott várőrség csakhamar kénytelen volt feladni a várat. Az átadási szerződés 1695 január 12-én érkezett jóváhagyva Gyulára.

1698 decemberében megalakult a gyulai kerület. 1705 januárjában II. Rákóczi Ferenc egyik vezére, Károlyi Sándor ostromolta a várat, de sikertelenül. Gyula 1714-ben alakult újra, mint kamarai város.

1720-ban az elnéptelenedett uradalmat báró Harruckern György kapta meg, ki magyar, német és oláh telepítésekkel igyekezett azt benépesíteni.

A város 1752 óta megyeszékhely. A Péro lázadás idején a felkelők ostromolták, de eredménytelenül.

1775-ben az uradalom leányágon a gróf Wenckheim családra szállt.

A várost az elemi csapások egész sora pusztította : az 1738, 1740 évi pestis, az 1766, 1794 évi tüzek és az 1801 évi tűzvész, mely az egész várost elhamvasztotta, 1816, 1842, 1845, 1855 évi Körös-áradások, melyek közül főleg az utolsó kettő végzett nagy rombolást : az 1845 évi 200, az 1855 évi pedig 500 házat pusztított el, — továbbá az 1816 évi szélvész, az 1829-iki kisebb földrengés és az 1831 évi kolera.

A 48-as szabadságharcban a gyulaiak is résztvettek, a harcok pusztításai nem érték a várost.

A Körös 1855 évi áradása elodázhatalanná tette a szabályozások megkezdését, a munkálatok 1856-ban meg is indultak.

1857-ben egyesült az 1734 óta különálló két városrész : Magyar és Német-Gyula. A város 1873—1929-ig rendezettanácsú azóta pedig megyei város.

A trianoni békeszerződés Gyulát is nagymértékben sújtotta ; Erdély-felé gravitáló kereskedelmét és iparát megsemmisítette. A városnak a régi időkől csak egy boldogabb jövőbe vetett hite maradt meg.

d) TELEPÜLÉS.

A történeti ismertetéssel kapcsolatban már utaltam arra, hogy

a mai város területe mennyire alkalmas volt a megtelepülésre. A település első nyomai (edények, szerszámok) a neolitikum második feléig vezetnek vissza bennünket és ettől az időtől kezdve, amint azt az előkerült leletek is bizonyítják, vidékünkön folyatóságos települést látunk: megtaláljuk a bronzkort fibulaival, ptykéivel sőt kardjával, a római kort érmeivel, a népvándorlás kort jellemző népeivel, a vandalokkal, a gótokkal, a hunokkal, gepidákkal, longobardokkal és avarokkal. Amint a továbbiakban a honfoglaláskori emlékek igazolják, a magyarság is gyorsan felismerte a vidék helyzeti adottságait és itt korán megtelepedett.

A város keletkezése az Árpádkor elejére nyúlik vissza. A település első formáját rekonstruálni nem lehet, de valószínű, hogy Gyula sem különbözött az árpádkori, alig néhány házból álló falvacskákból. Fejlődése a XIV. század elejétől kezdődik, ekkor már iparosok és kereskedők is telepedtek le, mivel a város, mint búcsújáróhely nagy látogatottságnak örvendett; közvetlen a török hódoltság előtti időkből 15 uccát ismerünk.⁴⁷ A környéken kis falvak keletkeztek, amelyeknek pontos helyeit nem ismerjük, emlékeik csak neveikben maradtak ránk. Ilyenek pl. Alabián, Kis-Büly, Turgony, Szerhet, Boldogfalva, stb. De a szépen megindult fejlődésnek a török hódoltság véget vetett.

* * *

Közvetlen a város törökök alól történt felszabadítása után, csak átmeneti, teljesen jelentéktelen településeket találunk. Gyula mai települése az 1710-es évek után vette kezdetét; állandóbb településeket csak ettől kezdődőleg látunk.

Mielőtt a településről szólnánk, pár szóval meg kell emlékeznünk annak irányítójáról br. Harruckern János Györgyről.

Harruckern J. György 1664 márc. 25-én született nem nemes szülőktől, atyja kádár volt. A steyr-i vashámor igazgatójának (Eisenobmann) segítségével az alsóausztriai udvari kamarai számvédség számtisztnek alkalmazta. 1692-ben a hadi élelmezéshez kerül, hol elismerést és kitüntetést szerez magának, 1710-ben már csász. udvari kamarai tanácsos. Erdemeiért III. Károly birtokokat adományozott neki, köztük Gyulát is. 1729-ben hitvesével együtt bá-

---

47.) Föld. és ember 1930 évf. 154. l.

róságot nyer, 1732-ben Békésmegye főispánja lett. 1742 ápr. 18-án halt meg Bécsben.⁴⁸

* * *

A települési folyamat kettős volt, u. m. bel- és külterületi.

I. A város lakossága 1711-ig jóformán csak a várórség volt, először rác, majd oláh. Az oláhok, — kiket később Harruckern az árvaház vidékére, az utóbb jötteket pedig a mai Miklósváros (régbben Nagyrománváros) területére telepített, — a rácokat magukba olvasztották. A telepések között voltak akik önként jöttek, — így a magyarok; 1701-ben már költözött be néhány magyar család, intenzívebben azonban csak 1712 után jöttek Gyulára a Jászságból és a mai Belváros területét szállták meg, — de voltak olyanok is akiket Harruckern hozott a városba, főleg németek a majnai Frankfurttól, kistrészből frankok, ezek még Bécsben jelentkeztek nála. Az ujonnan jötteket a régi lakosság akkora ellenszenvvel fogadta, hogy azokat a földesúr — ezek megtelepedési helyétől nyugatabbra, a mai Józsefváros (régbben Németváros) területére telepítette le. Hogy ez az ellentét mily nagy volt, azt mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a várost közigazgatásilag kettéosztották, a németeknek külön bírójuk volt. A telepítés után Magyar- és Német-Gyulát emlegettek, csak 1857 után egyesült a két városrész, melyet az 1859-ben betöltött Szent János árka választott el egymástól és csak ekkor lett a város neve ismét Gyula.⁴⁹

A települési hely megválasztásánál kettős szempont érvényesült: az istentisztelet tartására alkalmas épület helye⁵⁰ és — ennél jóval fontosabb, — hogy a megtelepedésre a Körös által állandóan veszélyeztetett vidéken oly magasabb pontokat válasszanak, melyek árvíz idején is biztonságot nyújthattak, ilyen volt pl. a mai Belváros területe is (89 m. átlagos tengerszín feletti magasságban fekszik.) Nem állítható azonban az, hogy a Belváros területe azért népesült be a leghamarább, mert ott állt a mecset, amit később templommá alakítottak át, tehát azért, mert ott volt az istentisztelet épülete. Nem szabad ugyanis elfelednünk azt, hogy a város mindenféle terjeszkedését, építkezésének helyeit — tehát a templom

48.) Éble G. A Harruckern és a Károlyi család 15—67 l.

49.) Bvm. Tört. II. k. 155 l. és Föld és ember XI. évf. 2 sz.

50.) Mihalik László: Adatok Gyula földrajzához. Föld és ember 1930, évf. 154. l.

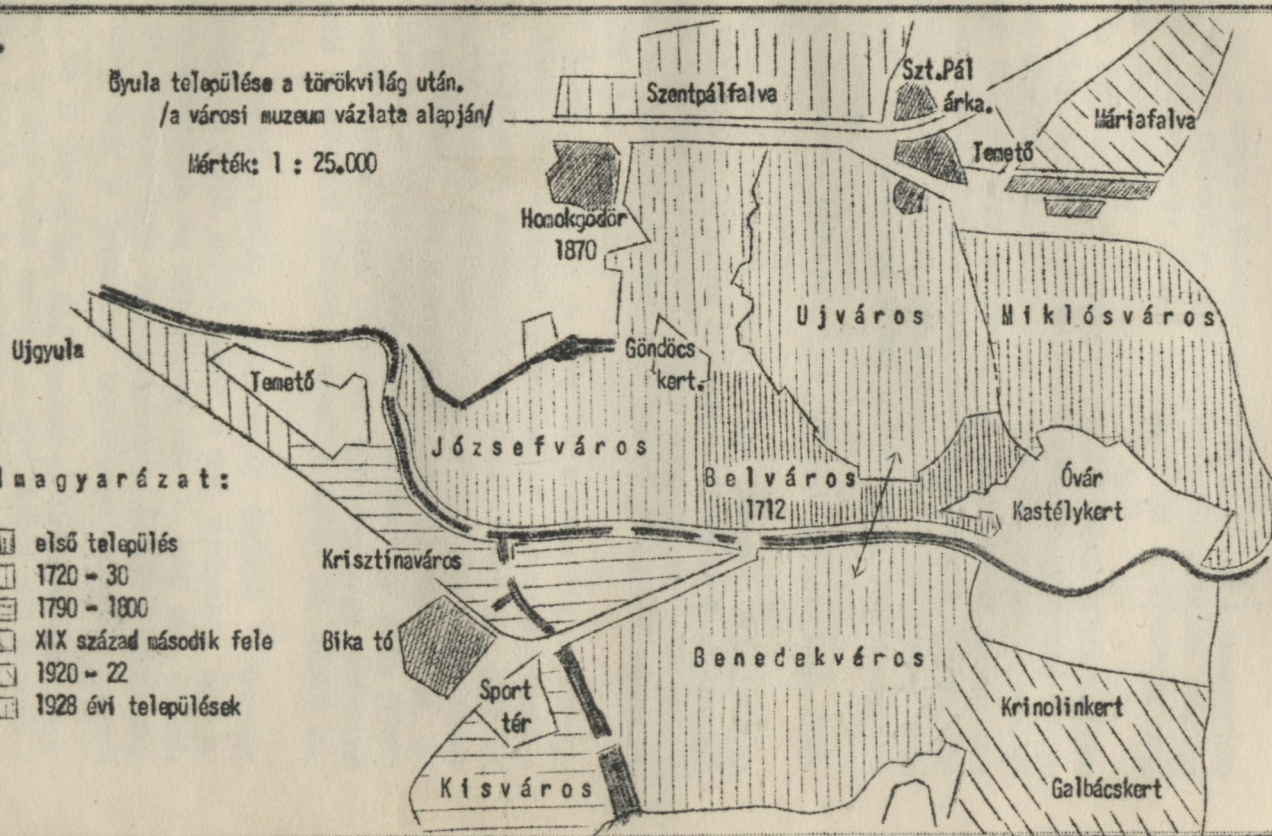
7. ábra.

Ógyula települése a törökvilág után.
/a városi múzeum vázlatára alapján/

Mérték: 1 : 25.000

Jelmagyarázat:

- első település
- 1720 - 30
- 1790 - 1800
- XIX század második fele
- 1920 - 22
- 1928 évi települések

helyét is, — maga a természet jelölte meg, ez lett a mostani településnek is a főirányítója, az előbbi körülmény csupán még egy tényező volt, amely az előnyös fekvésű terület benépesítését még jobban előmozdította.

Az előbbivel egymagasságban elterülő másik árvizmentes rész a Józsefváros, továbbá a Benedekváros (Nagymagyarváros) és az Ujváros középső részei voltak azok a területek, melyek — mint később az 1845 évi árvíz alkalmával is beigazolódott, mikor is a Körös az utóbbi két városrésznek csak a népesedés folytán alacsonyabb szintben települt részeit öntötte el, — az árvizek ellen biztonságot nyújtottak, ezek voltak a mai Gyula benépesedésének kiinduló pontjai.

A városrészek betelepülésének időrendi egymásutánja a következő :

Belváros (1712 után), Miklós-, Uj-, József-, Benedekváros (1720-1730 között), Krisztina és Kisváros (1790-1800 között,) Ujgyula és Szentpálfalva (a XIX. század második fele), Máriafalva, Krinolin és Galbácskert (1920-1922 között), Józsefváros északi része (1928 körül L. térkép.)⁵¹

II. A legujab időkben a település a tanyavilág terjeszkedésben nyilvánul meg. A tanyák keletkezését az intenzív állattenyésztés tette szükségessé, amennyiben az állatok részére az időjárási viszontagságok miatt szállásokat kellett építeni; ezek a szállások voltak a gyulavidéki, ma is terjeszkedő tanyavilág előhírnökei, területünkön már a XVIII. század végén találkoztunk velük (1783) „Szallaschen“ néven.⁵² Ezek többnyire egyesével vagy kettesével előforduló kisebbszerű épületek, mellettük kúttal az állatok itatására.

Nem szabad azonban a XIX. század elejének a tanyáját, annál kevésbé a XVIII. század végéét, a mai értelemben vett tanyával azonosítanunk. Az előbbieket ugyanis, — mint már említettük — az állattenyésztés megkönnyítésére (jószágok telettetése, megvédése), vagy a takarmány begyűjtésére szolgáltak; a mai

51.) Bár az 1930 évi Stat. Közl. Szentpál és Máriafalvát már külterületnek veszi, kénytelen voltam ezeket is — mivel hosszú időn keresztül a belterülethez tartoztak — a városrészek településével kapcsolatban megemlíteni.

52.) József császárkori térkép.

tanya már nem csak ezeket a célokat szolgálja, hanem egyúttal lakóhelye is a gazdának, minden tanya ma egy kis gazdasági centrum.

A mai értelemben vett tanyarendszer kialakulása, mint általában az Alföld többi részén is,⁵³ a múlt század közepére esik, amikor a tagosítás és az árvízveszedelem csökkenése lehetővé tették az intenzív földművelést. Az 1850-es évek után a város vidékén, elsősorban utak mellett, vagy magasabban fekvő területeken találunk tanyákat, de még nagyon elszórtan.⁵⁴ A tanyavilág terjedése legnagyobb mérvet öltött az 1900-1920 évek között és ma is tart.⁵⁵

A város külterületének települése tehát a tanyavilág keletkezésében, illetőleg terjedésében domborodik ki.

53.) Gesztelyi N. László: A magyar tanyarendszer kialakulása 36 l.

54.) 1859-es térkép.

55.) Stat. Közl. 1900-ban a lakosság 22.446, ebből tanyán lakik 4745 (21·8%), 1920-ban 24.908 lakos közül 6000 a tanyai (24·1%). A külterület részei ezek: Ajtósfalva, Aranyág, Bicere, Csokonai, Gyulaeperjes, Farkashalom, Józsefbenedek, Kálvária, Máriafalva, Nagyfenék és Bánomkert, Oláhrét, Örkőjárás, Pejré, Remete, Sándorhegy, Siórét, Szabadka, Szentbenedek, Szeregháza, Szilányi és Törökzug.

LAKOSSÁG.

a) LÉLEKSZÁM.

Gyula lakosságának lélekszáma a város történetének folyamán nagy hullámzásokon ment keresztül: a XIV. században emelkedett, a XVI. században csökkent, a XVIII. század másik fele óta ismét növekedés tapasztalható. E nagy ingadozás oka, — főleg a csökkenése — a város hadi és politikai történetében keresendő, bár — igaz, hogy csak kevés alkalommal — az elemi csapások is szolgálhattak a lakosságcsökkenés magyarázatául. Ennek oka a XVI. században a behozott német zsoldosok zsarolása, az ekkor már mindjobban állandósuló török támadások, végül pedig a városnak és a várnak a törökök által történt elfoglalása (1566). Hogy a csökkenés milyen mértékű volt, azt kellőleg bizonyítja a ránk maradt csekélyszámú adat:

1527-ben a város békésmegyei részében lakott 357, a zarándmegyeiben pedig 200 család,⁵⁶ ez — egy családra 5 tagot véve — kerekén 2800 lélek. 1556-ban, mikor Gyula már szabadkirályi város, 355 családot, — 1780 lelket, — 1563-ban pedig már csak 200 családot, tehát 1000 lelket találunk ott.⁵⁷ Szaporodást nem találunk. Ez annál is inkább érthető, mert Gyulát a török veszedelem miatt, a lakosság nagyrésze is még az ostrom előtt elhagyta. Ennek tudható be az a nagyfokú elnéptelenedés, melyet a városban a török hódoltság kezdetén találunk és ez magyarázza meg a törökök XVII. századi betelepítési törekvéseit is.⁵⁸

Később, a város visszafoglalása után újra megindult a népesedés, de ezt a folyamatot rövid időre visszavetette az 1739—40 évi pestisjárvány, amely a körülbelül 3200 főnyi lakosság egyharmadát — 1059 lelket vitt el.⁵⁹ Azonban a pusztulás után fejlődés

---

56.) Bvm. Tört. II. k. 148. l.

57.) Bvm. Tört. I. k. 232—233 l.

58.) Bvm. Tört. II. 152. l.

59. Bvm. Tört. I. 160. l.

következett úgyhogy 1785-ben 5600, 1825-ben 13 751,⁶⁰ 1839-ben pedig 15 202 lakost találunk a városban.⁶¹ Az 1839—1841. évi kolerajárvány után az 1869—1880. évek közti időszakot kivéve, amikor 2·4 % -os fogyatkozás volt — a lélekszám folyton növekedett: 1890-ben 19 991, az 1930. évi népszámlálás alkalmával pedig már 25 241-re emelkedett, tehát 100 év alatt majdnem 100 % -os gyarapodást látunk. Ma 1 km.² -re 131 lélek jut.

A fentemlített adatok Gyula kül- és belterületi lakosságának lélekszámát együttvéve adják. Ebből a szempontból külön-külön vizsgálva a két területet, a következő helyzetet látjuk a legutóbbi időben.

Terület	Jelenlegi lakos	Változás 1920 óta	Változás amagynál	Változás a nemz-nél
Belterület	17.030	—4.2 ^o / _o	0.5 ^o / _o	—46.8 ^o / _o
Külterület	7.403	13.3 ^o / _o	22.3 ^o / _o	—40.4 ^o / _o

b) NEMZETISÉGI ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁS.

Gyula lakossága jelenleg háromféle nemzetiségből, magyar-német és oláhból tevődik össze, tót csak elenyészően kevés van. A város történetének folyamán már az 1510-es és 1520-as évek körül találkozunk németekkel és rácokkal, az előbbieket előfordulásának magyarázata Brandenburi György örgróf földesurasága, az utóbbiakénak pedig az, hogy Zápolyai János rácokat is betoborozott. Állandóbban a rácok és a tótok is a török telepítés alatt, a XVII. század második felében települtek le Gyulán, a németek pedig — báró Harruckern György hívására — a XVIII. század elején.

Nemzetiségek lélekszáma folytonos csökkenést mutat a magyarságával szemben:

Év	Magyar	Német	Oláh	Tót	Szerb
1900	17.640	1.658	2.608	510	6
1910	19.808	1.581	2.540	313	8
1920	21.723	732	2.200	203	5
1930	23.468	295	1.384	66	—

60.) Ludovicus Nagy 70 l.

61.) Fényes E.: Magyarország stat. I. k. 94 l.

Amíg tehát 1900-ban a nemzetiségek az összlakosság 21.7%-át tették ki, addig az 1930-as népszámlálás alkalmával már csak a 6.9 %-át adják a lakosságnak. Ennek oka a magyar kultúrfölény és a magyarokkal való intenzív érintkezés folytán keletkező beolvadás.

Itt megemlíthetjük azt is, hogy Gyulán egyik nemzetiségnél sem találunk már tipikus népszokásokat, vagy népviseletet, általában népi sajátosságot.

* * *

Mielőtt a jelenlegi felekezeti viszonyokat megvizsgálánk, vessünk egy tekintetet a régebbi időkre is.

Gyula lakossága az 1540-es évekig teljesen katolikus volt, a reformáció a városban csak 1540 után kezdte éreztetni hatását. Bár 1825-ben még nem találunk zsidó lakost, mégis az 1825 évet megelőző időkben laktak zsidók Gyulán, de számuk — a keresztény vallásúaké mellett elenyészően csekély volt, ők csak a törökök által végzett telepítéssel kerültek ide a XVII. század vége felé.⁶² Hogy a török hódoltság előtt nem találjuk őket a városban, annak az a magyarázata, hogy a főleg kereskedelemmel foglalkozó zsidóság nem vitte vagyonát a törökök által fenyegetett, a zsoldosok által kifosztott, majd a lakatlanságig elnép'elenedettnek mondható Gyulára. Nagyobb számban csak 1841 óta laknak a városban, ugyanis ekkor kaptak engedélyt arra, hogy itt letelepedhessenek; hitközséggé 1850-ben alakultak.⁶³

Ezek előrebocsátása után nézzük meg, hogy a felekezeti viszonyok a közelmúltban és jelenleg is milyen képet mutatnak?

A római katolikus és református vallás híveinek száma fokozatosan emelkedik, az evangélikus vallásúaknál ezt a növekedést csak 1920. óta észlelhetjük. Ennek a folyamatnak az a magyarázata, hogy a katolikusok, reformátusok és evangélikusok nagyrészen magyarok, amint már említettük a magyarság folytonos gyarapodást mutat, ez a körülmény pedig szükségszerűen maga után vonja az említett vallások terjeszkedését is.

Ezzel szemben 1910. óta a görögkeleti vallásúaknál 20.2%-os, a zsidóknál 27.2%-os, az 1920-ig növekedő lélekszámú görög katolikusoknál pedig 29.9%-os csökkenést láttunk. A görög katoli-

62.) Bvm, Tört. II. 152 l.

63.) Bvm. Tört. II. 155, 160 l.

kusok és görögkeleti vallásúak számának 1910, illetőleg 1920. óta történő apadása egyenes arányban áll a nemzetiségek — német kivételével — százalékanak csökkenésével (l. 9. ábra).

Az egyes vallások követőinek száma a következőképen alakult:

Év	R. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ág. ev.	Reform.	Unit.	Izr.
1825	7401	—	3289	3061	—	—	—
1900	11075	60	3190	770	6517	6	791
1910	12094	101	3391	764	6975	5	921
1920	12678	151	3158	663	7382	24	807
1930	13127	116	2074	884	7622	—	670

Ma a felekezeti megoszlás ez:

A város összlakosságából — 25.241 lélekből római katolikus 52.1% (13.127 l.), református 30.2% (7.622 l.), evangélikus 3.5% (884 l.), görögkeleti 10.7% (2.704 l.), görögkatolikus 0.4% (106 l.), zsidó 2.6% (670 l.), egyéb 0.5% (128 l.)

c) FOGLALKOZÁS.

A város lakosságának főfoglalkozása a mindenkori természeti viszonyoktól függött (pl. más a főfoglalkozás a szabályozások előtt és után).

A szabályozások előtti időkben, már a honfoglalás kora óta az 1850-es évekig elsősorban is az állattenyésztést űzte a lakosság,⁶⁴ mert hiszen ennek a foglalkozási ágnak a kultiválását maga a természet rendelte el, sőt segítette is ezt azáltal, hogy nagyki-terjedésű legelőket juttatott a város vidékének. A város lakossága ki is használta ezt a természeti nyújtotta segítséget, úgyhogy nagy tökéletességre tett szert az állattenyésztés terén; a Maróthyak és Brandenburgi György földesurasága alatt például Gyulán országosan ismert lótenyésztés folyt.

Igen jövedelmező foglalkozás volt a Fehér-Körös szabályozásáig a halászat, mely egyúttal a lakosság főeledelét is nyújtotta. Mé-

64.) Bvm. Tört. I. k. 440. l.

hészettel azonban csak alig-alig foglalkoztak, ez mindig is csekély jelentőségű maradt.⁶⁵

A szabályozások után az állattenyésztést, mint főfoglalkozási ágat kiszorította a földművelés. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a lakosság egyrésze a megelőző időkben földműveléssel egyáltalában nem foglalkozott; ugyanis már a XVI. század első harmadától kezdve, igaz ugyan, hogy csak a városhoz közel eső, magasabb fekvésű, szigetszerű kis területeken termeltek gabona-neműeket, főleg búzát, árpat és kölest. A földműveléssel foglalkozók száma csak a XIX. század második felében emelkedett túlsúlyra, addig csak saját céljaira termelt a lakosság.⁶⁶ Ettől kezdve napjainkig a legnépesebb a termelők osztálya.

Iparosokat — vidéki viszonylatban — már igen korán találunk Gyulán. A város, mint népes búcsújáróhely magához vonzotta az iparosokat, kik itt nagyobbbrészt meg is telepedtek és 1528-ban már 12 céhet alkottak.⁶⁷ A török uralom alatt iparral nem foglalkozott a régi lakosság, ezt a török üzte. Az iparosoknak megélhetés újra csak Harruckern idejében nyílt, 1723 után ismét nagyszámmal telepedtek meg a városban, úgyhogy itt 1771-ben 185 önálló iparost találunk. 1819-ben már vannak kalaposok, szűcsök, asztalosok, ácsok, kőművesek és lakatosok, kik céheket alkottak.⁶⁸

A kereskedelemnek hosszú ideig az állattenyésztés adott lendületet és az a körülmény, hogy a gyulai vásárokat idegen, sziléziai és németországi kereskedők is látogatták.⁶⁹ A XV. században már több kereskedő család lakott a városban. A hódoltság ideje alatt magyar kereskedőket nem találunk, ekkor közvetlen cserekereskedés folyt a törökök és a lakosság közt. 1723 után — mikor az iparosokkal együtt kereskedők is jöttek be — kezd újra népesedni a kereskedők osztálya.

Ma a kereskedelem, főleg azonban az ipar igen nehéz helyzetben van. Az ipar kedvezőtlen voltát mutatja az is, hogy 1910-ben, amikor az összlakosság 24.284 lélek — iparos, kereső és eltartott együtt 6.424 volt, ez 26·4 százalékot jelent. 1920-ban viszont, mikor Gyula

65.) Bvm. Tört. I. k. 443. l.

66.) Bvm. Tört. I. k. 438. l.

67.) Bvm. Tört. II. k. 147. l.

68.) Bvm. Tört. I. k. 448. l. és II. 156 l.

69.) Gallacz J.: Monogr. I. r. 175. l.

24.908 lakost számlált, iparos — eltartottakkal együtt 6.155 volt, vagyis a lakosság 24·8 százaléka, tehát az iparral foglalkozók száma 1910 óta 1·6 százalékkal csökkent.

A foglalkozási ágak szerinti megoszlás 1910-ben és 1920-ban (keresők és eltartottak együtt) a következő:

Év	Östern.	Bányász	Ipar	Keresk.	Közl.	Közs. sz. fogl.	Véderő	Napsz.	Házi cseléd	Egyéb
1910	9154	21	6424	960	811	1930	471	1647	849	1957
1920	10721	—	6155	1021	846	2335	409	468	662	2291

A 10 év alatt beállott változás százalékokban⁷⁰:

Östern.	Bányász	Ipar	Keresk.	Közl.	Közs. sz. fogl.	Véderő	Napsz.	Házi cseléd	Egyéb
5.3	100*	1.6*	0.2	0.1	1.5	0.3*	4.8*	0.8*	1.2

d) ÉPÍTKEZÉS.

Gyula lakosságát alkotó háromféle nemzetiség eredeti építkezésmódját nem ismerjük.

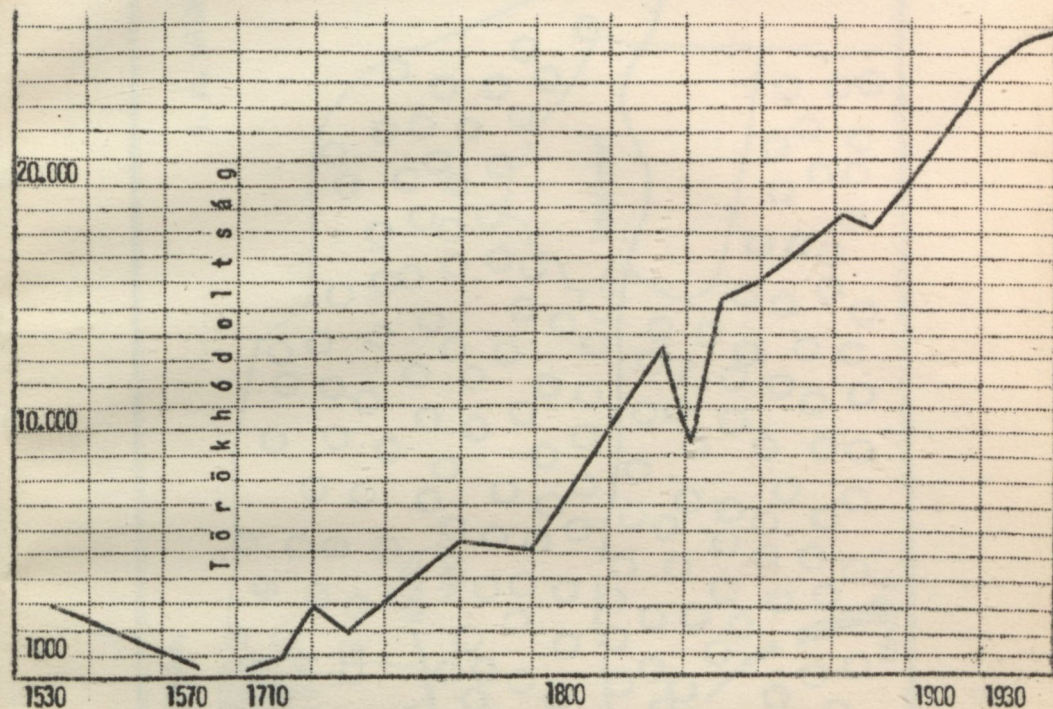
Az 1804. évi térképen azt látjuk, hogy a lakosság ebben az időben úgy építkezett, hogy az ucca felé a ház keskenyebb oldala nézett. Ezzel szemben ez az építkezésmód ma a város széleire szorult (pl. a Csabai-út mentén és a Novák-ucca végén), a belső részeken a házak hosszanti oldala tekint az uccára.

A régebbi időkben a lakosság az épületek anyagát könnyen megtalálhatta a környéken, mert az erdők az épületek vázát, gyakran anyagát is, a mocsarak pedig a nádat, a tető főkellékét szolgáltaták. Terméskő építkezést a XV. század előtt és után is hosszú ideig nem találunk; egyedüli kivétel a ferencrendi kolostor (XV. század első fele), a vár maga is jórészt tömésfal és tégláépítkezés, a várost körülvevő sánc is vesszőfonat és agyagból készült.

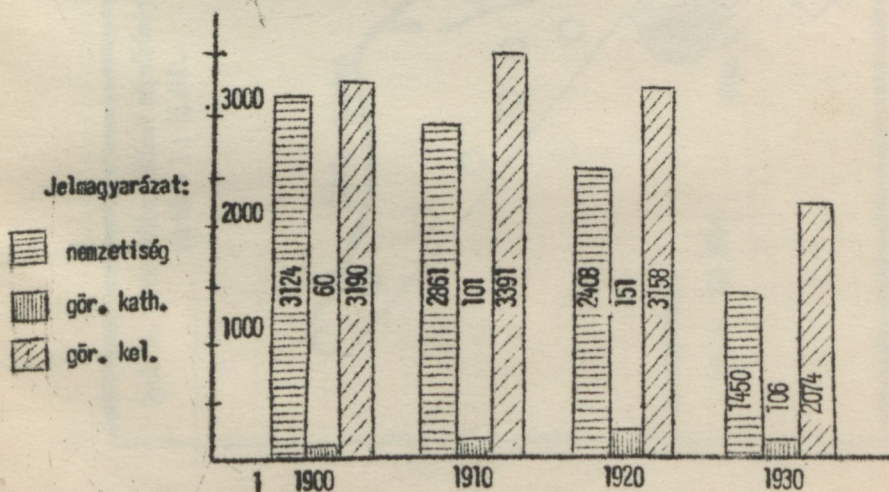
Hogy Gyulán hosszú ideig nincs terméskő építkezés, ami még ma is elég ritka, annak oka a terméskőszállítás nehézsége, mert a megfelelő utak hiánya miatt ez csaknem lehetetlen volt. A víz-álló építőanyag hiánya magyarázza meg, hogy a Körösök áradásai miért okoztak oly nagy pusztításokat Gyulán; ugyancsak a megfelelő építőanyag hiánya okozta azt, hogy az 1801. év július 9-iki tűzvész alkalmával az egész város hamuvá égett.⁷¹

70.) A *-gal jelölt adatok csökkenést jelentenek.

71.) Bvm. Tört. II. k. 160 l.

8. ábra. A város lélekszámának grafikonja.

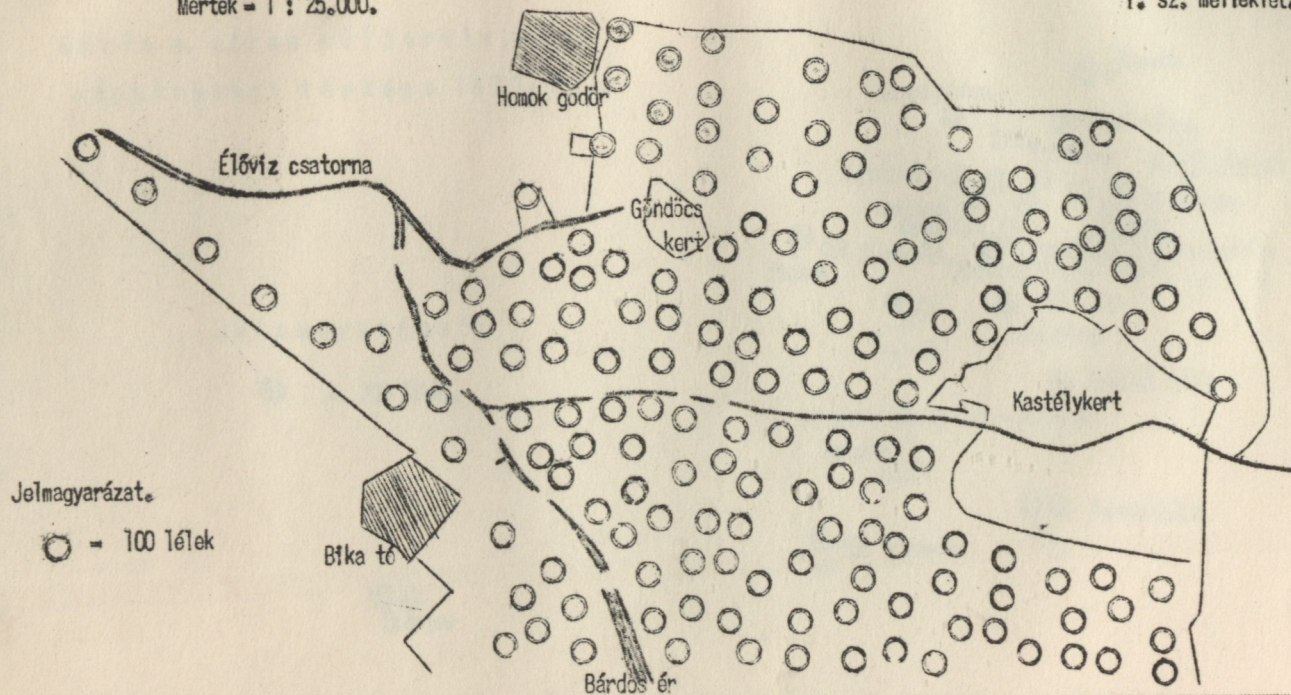
9. ábra. Felekezeti és nemzetiségi viszonyok összefüggése.

Gyula m. város belterületének népsűrűségi térképe 1930-ban.

Mérték = 1 : 25.000.

1. sz. melléklet.

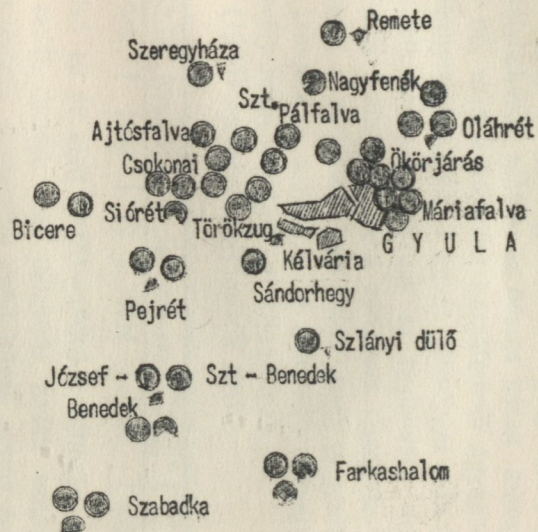
II. sz. melléklet.

Gyula m. város külterületének
népsűrűségi térképe 1930-ban.

Jelmagyarázat:

● → 200 lélek.

●
Eperjes

Az építőanyagok közül újabban a vályog fordul elő leggyakrabban; a vályogházak száma az összes házak számához viszonyítva ma is nő, mert a könnyen hozzáférhető agyagból a vályogvetők nagymennyiségű vályogot kevés költséggel tudnak előállítani. Ugyancsak emelkedést mutat a kő és téglaházak száma is, de már jóval kisebb arányban, bár a városnak téglagyárai is vannak.

A tetőzettel kapcsolatban azt látjuk, hogy a gyúlékony anyagok, mint a zsindely és a nád, — a mai sűrű település által fokozott tűzveszély miatt mindjobban kiszorulnak.

A mai (1930) építkezési viszonyok ezek:

Kő v. tégl	Kő v. tégl alap-vályog	Vályog v. sár	Fa v. más	Cserép, pala	Zsindely v. deszka	Nád v. zsup	Összesen
489	945	3589	42	3914	65	1086	5065

Az utolsó 10 év alatt (1920—1930) a változás e téren főleg a vályogból épült, cserép, vagy palatető házak számának emelkedésében észlelhető. A téglából épült házak száma ez alatt az idő alatt csak lényegtelen változást mutat (166 ház).

KÖZGAZDASÁGI VISZONYOK A XVIII.-XIX. SZÁZADBAN ÉS MA.

Hogy Gyulának a török uralom előtt voltak-e gazdasági kapcsolatai más vidékekkel, arról adataink nincsennek, de ezt kell feltételeznünk, mert Gyulán vezetett keresztül a buda-lippai hadiút, amely érintkezési lehetőséget nyújtott a város és a környék között. Tudjuk azt is, hogy a városnak 1528-ban forgalmas és látogatott vásárai voltak, melyeket sziléziai és németországi kereskedők is látogattak; ezt a körülményt pedig csak az említett nexus tette lehetővé.

Gyula város mai gazdasága nem régi, mindössze két évszázad talajából táplálkozik, mert a török uralom elmesztette a fejlődés fonalát; százhuszonkilenc évig megszakadt a magyar élet, a magyar fejlődés, az uralom idegen kézben volt, a lakosság jórészt már az ostrom előtt elmenekült. Mikor a város felszabadult ingoványos, elvadult vidék terült el mindenfelé. A mocsarakból szigetszerűen kiemelkedő magasabb szinteken, csak itt-ott lakott néhány család nádából-sárból készült és földbevájt kunyhókban. Sehol sincs kultúra, vetésnek, de még járt útnak nyoma sem látható; vetés, ha még lett volna is, az elszaporodott vadak pusztításának esett volna áldozatául, mindenütt gaz, gyom ütötte fel a fejét.⁷²

Ezek voltak azok az állapotok, amelyekből a város gazdasági fejlődésének kellett kiindulni.

1715-ben a vidéken még valóságos nomád gazdálkodás folyt. Gazdasági fejlődés a XVIII. században, csak a Harruckern-féle telepítések, tehát az 1720-as évek után kezdődött, de ez a folyamat sokszor megszakadt, mert az elemi csapások egész sora érte a várost, így pl. az 1766—1794 évi tüzek, az 1801 évi július 9-iki egész várost elpusztító tüzvész, a dögvész, a pestis járvány és főleg a Körösök megismétlődő áradásai, melyek sokszor sanyarú gazdasági állapotok előidézői lettek.

72.) Gallacz I.: Monogr. I. r, 183 I,

Épen a Körösök áradásai okozták azt, hogy a lakosság fő-foglalkozása, mint már említettük, az 1850-es évekig az állattenyésztés volt. A földművelés csak lassan fejlődhetett, mert ha volt is terület a megművelésre, hiányzott a termelés biztossága részint az árvizek, részint pedig az ezekre következő aszályos idők miatt. Az előbbemlített foglalkozás szükségességének egyik magyarázata ez; a másik pedig az, hogy a közlekedési utak hiánya miatt a gabona elszállítása nehézségekbe ütközött volna, ezzel szemben az állatot saját lábán könnyen el lehetett hajtani.

Az állattenyésztés, mely idegen, főleg örmény és görög marhakereskedők nemes-példány tenyésztése által erős impulzust kapott, igen nagy területen folyt és terjeszkedett, ezért nagyobb erdőrészeket kellett kiirtani, nyomában mind jobban szaporodó népességet találunk, fejlődése magával vonta a legelők kiterjesztésének szükségét, úgyhogy Harruckern 1755-ben a Csorvásig elnyúló nagy területet Magyar-Gyulának adta.⁷³ Az intenzív állattenyésztés következtében a városnak nevezetes állatvásárai voltak;⁷⁴ különösen a szarvasmarha-, ló-, juh-, sertésenyésztés voltak a fejlettek. Érdekes, hogy mindezek a szabályozások után, a XIX. század vége felé hanyatlást, közvetlenül ezután, a XX. század elején a juhtenyésztés kivételével ismét fejlődést mutatnak. A sertésvásárok ma is jelentősek.

A város állatállományának alakulását mutatják az alábbi táblázatok:

1828-ban:⁷⁵

Szarvas-marha	Ló	Sertés	Juh	Öszvér	Kecske
3140	2304	564	4700	—	—

1884-ben:

Szarvas-marha	Ló	Sertés	Juh	Öszvér	Kecske
1439	1428	1315	610	—	—

1895-ben:

Szarvas-marha	Ló	Szamár	Öszvér	Kecske	Sertés	Juh
3099	3116	6	—	—	9323	2488

73.) Bvm. Tört. II. k. 157. l.

74.) Fényes E.: M. o. statiszt. I. r. 292 l.

75.) A ló 2 éven, a sertés és juh 1 éven fölül.

1911-ben:

Szarvas- marha	Ló	Szamár	Öszvér	Kecske	Sertés	Juh
4225	3475	2	—	1	13517	1936

A későbbi időkben, főleg a XIX. század közepe táján, szelídített vadakat is tenyésztettek, sőt halastavat is találunk. 1847-ben Gyula egyik ékessége a gr. Wenckheim Ferenc örökösök vadaskertje, melyben őzek és dámvadak tenyésznek.⁷⁶

A városban, illetőleg annak környékén a XIX. század közepe előtt is találkozzunk földműveléssel, igaz ugyan, hogy csak kismértékben űzték. Így már 1720-ban Gyula Fövenyes és Gyűrkehely pusztáin, melyeket pedig, ha nem is teljesen, de részben az árvíz elöntve tartott, a földeket évenként kétszer is bevetették.⁷⁷ Erre utalnak Bél Mátyás 1779-iki szavai is, melyekkel a város talajának termékenységet dicséri.⁷⁸

Annak ellenére, hogy a vetést állandóan veszélyeztette az árvíz, mégis a lakosság arra törekedett, hogy minél kisebb földterületek maradjanak parlagon, mert rendes körülmények között, mikor ugyanis semmi sem zavarta meg a vetés megérését, a föld a ráfordított munkát visszafizette. Mindezek ellenére a XVIII. század második felében mégis csak a szaporodás által okozott megélhetési szükség miatt vettek területeket megművelés alá.⁷⁹

A XVIII. század elején a gyulai uradalom, bár Békésvármegye öthatod részét tette ki, igen csekély gazdasági értékkel bírt, a királyi parancsra végrehajtott becslés megdöbbentően kevés értéket, 26.530 forintot mutatott.⁸⁰ A továbbiakban ami haszonhajtó gazdaság keletkezett, azt is csak kemény munkával lehetett megvalósítani, emellett folyton ott lebegett a veszély, hogy a Körösök a fáradságos munkát semmivé teszik. Báró Harruckern György az érdem, ki olcsó haszonbérletet osztott ki — hogy az elvadult vidéken a földművelést egyáltalában meg lehetett valósítani. Később azután a népesség szaporodásával párhuzamosan növekedett a megművelt földterületek nagysága is.

A megindulás azonban igen nehéz volt. A földművelés 1715-

76.) Fényes E.: M. o. leírása I. r. 365. l.

77.) Gallacz J.: Monogr. I. r. 523 l.

78.) Bél M.: Comp. Hung. Geogr. 283 l.

79.) Bvm, Tört. I. k. 438. l.

80.) Bvm, Tört. I. k. 438. l.

ben még a kezdet kezdetén állott, ami egyáltalán nem feltűnő, hisz a földművelés 1847-ben is még az egész megyében fejletlen volt.

Mindenesetre a gazdasági kultúra emelkedését mutatja, hogy 1773-ban még csak 57.929 hold terület áll megművelés alatt az egész megyében, 1848-ban pedig már 181.291 hold, de a megyében voltak árvízmentes területek is.⁸¹ A földművelés terjeszkedését nagyban előmozdította az 1858. évi tagosítás és a legelő elkülönítés is. Ez a folyamat magyarázza meg azt is, hogy az 1841-es évek után, az állatvásárok mellett a gabonavásárok is fokozódó jelentőségre tettek szert.⁸²

Gyulán a földművelés, illetőleg a gazdasági kultúra fejlődése ez (k. holdakban):

1715-ben:

Szántó	Irtvány	Rét	Szőlő
22	—	49	—

1720-ban:

Szántó	Irtvány	Rét	Szőlő
678	—	391	—

1828-ban:⁸³

S z á n t ó		R é t		S z ő l ő		Gyümölcsös	
Pozsonyi m.	k. hold	Pozsonyi m.	k. hold	Pozsonyi m.	k. hold	Pozs. m.	k. hold
6729	2489.7	2552	944	502	185.7	—	—

1853-ban:

Szántó	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem esik	Összesen
20135	762	6261	259	297	1982	30959

1895-ben:

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Nem term.	Összes
22461	242	1023	705	6452	346	344	1740	33313

Gyümölcsöst hosszú ideig nem találunk, bár Gyulán már 1840 körül nagyarányú gyümölcsfa nemesítés folyik.⁸⁴ Fejlődést mutat a szőlőművelés is a XIX. században, 1832-ben 700 holdon folyik, ebben az időben a vásárokon fontos cikk a bor, sőt 1773-

81.) Gallacz J.: Monogr. I. r. 187 l.

82.) Fényes E.: M. o. statiszt. I r. 292 l.

83.) 1 pozsonyi mérőst 600 □-öl=0.37 k. hold (vagyis 600 □-öl terület bevetéséhez 1 pozsonyi mérő gabona szükséges.)

84.) Fényes E.: M. o. leírása I. r. 358 l.

ban is az egész megyében a városnak van a legnagyobb szőlőskertje.⁸⁵

Gyulán a XVI. században fejlődő kertészkedést látunk, de ennek számai elvesznek és csak a XVIII. század második felében találjuk meg újra ezt a foglalkozást fejlettebb állapotban. A kerti vetemények között a káposzta, hagyma, répa, petrezselyem és dinnye voltak a legáltalánosabbak.

A földművelés a szabályozások után kezdett csak igazán felélni. A gyulai uradalom akkori földesura, gr. Wenckheim Ferenc nagymértékben támogatta a szabályozási munkálatok haladását és szorgalmazta, hogy minél nagyobb kiterjedésű földterületeket árvízmentesítsenek. Így keletkeztek, majd szaporodtak a művelés alá vett területek, a szántóföldek növekedtek, a mezőgazdasági súlypont az állattenyésztésről mindjobban a gabonatermelésre tevődött át.

A szabályozásoknak, melyek az egész vidék arculatát megváltoztatták, legfontosabb következménye, hogy nagy kiterjedésű terméketlen területek termékenyekké váltak, biztossá tették a földek használatát, ami által tervszerű, rendszeres gazdálkodás honosult meg a vidéken. Így tették a szabályozások a birtokokat jövedelmezőbbé is.

A szabályozások után egyúttal megkezdődött az átmenet is az addigi külterjes legelőgazdálkodásról a belterjesebb szántóművelésre. Főleg a szegényebb osztályban vált intenzívvé a belterjes művelés egy fajtája, a kertészkedés. A szőlőművelés 1860 után lassú hanyatlást mutat.

A jobbágyság felszabadításának a gazdasági életre kiható fontossága csak abban volt, hogy a gazdasági berendezkedés módosítását tette szükségessé.⁸⁶

A szabályozások után, mivel a Fehér-Körös régi medrét elzárták, Gyula és a várostól lejjebb eső területek víz nélkül maradtak. Hogy azonban a szárazságot ellensúlyozhassák, tehát mezőgazdasági okokból volt szükséges az Élővízcsatorna létesítése, amelyből öntözőcsatornákat vezethettek ki.

A birtokkezelés legelterjedtebb módja a XVIII. század végén

85.) Bvm. Tört. I k. 439 l.

86.) Mihalik L.: Adatok Gyula földrajzához. Föld és ember 1930 évf. 160 l.

és a XIX. század első felében a bérleti-kezelés volt. Ekkor ugyanis nagy területeket adtak bérbe vagy a községi lakosságnak, vagy az idegen, főleg örmény és görög marhakereskedőknek, kik ezeket a területeket főleg legeltetésre használták, kezdetben csak keveset szántottak be belőlük.

* * *

1723 után, miután a város vásártartási jogot nyert, iparosok és kereskedők jöttek Gyulára. Az iparosoknak kedvezőbb helyzetük volt itt, mint a kereskedőknek, úgyhogy azok fejlett ipart teremthettek, iparcikkeik nemcsak a város, hanem a vásárokon még a vidék szükségleteit is kielégíthették, bár kezdetben az iparnak csak azok az ágai fejlődtek, melyek a helyi szükséglet kielégítését szolgálták és csak később termelt az ipar a vásárok szükségleteinek megfelelően.⁸⁷ Az ipar fejlettségét bizonyítja, hogy Gyulán már 1771-ben 185 önálló iparos megélhetett, továbbá az a körülmény is, hogy 1819-ben fejlett céhrendszert találunk itt: a kalaposok, asztalosok, ácsok, kőművesek, lakatosok és szűcsök alkottak céheket.⁸⁸

A kereskedelem tekintetében azonban más a helyzet, e téren főleg a XVIII. század első felében mutatkoztak nagy hiányok; a kereskedelem hiányos volta lett a közgazdasági fejlődés kerékkötője. A szántóvető embernek nem volt biztos piaca, hol terményeit eladhatta volna, a kereskedelemben nagy hézagok voltak; mindkettőnek az oka pedig a közlekedési utak hiányában keresendő.

Mielőtt a közlekedési viszonyokat ismertetnénk, mint a közgazdasághoz tartozókat, — meg kell említenünk a malmokat, melyek mint jövedelmi források jönnek számításba. Közülük több elpusztult, a hiányt 1711 után már egy Gábor nevezetű rác kapitány, majd Harruckern is igyekezett pótolni,⁸⁹ 1783-ban a városnak két vízimalma volt.⁹⁰ Ugyancsak idesorozhatók az uradalmi szeszyárak is; Gyulán 1731-ben találunk sör- és pálínkfőzdét.⁹¹

* * *

A XVIII. század elején Gyula a közlekedési utak hiánya miatt teljesen el volt zárva a környező vidéktől. Ezt az elzárttságot még

87.) Föld és ember 1930 évf. 159 lap.

88.) Bvm. Tört. I k. 448 l. és II. k. 156 l.

89.) Bvm. Tört. I k. 445 l.

90.) József császárkori térkép.

91.) Bvm. Tört. I k. 445 l.

növelték a törökök által létesített mocsarak, a folyóágak rendszerelen hálózata, a környéket behálózó erek is csak természetes akadályai voltak a közlekedésnek. Az egyetlen közlekedési út a Körös képezte s habár hajókkal nem volt járható, csak kisebb csónakokkal, mégis meg volt az érintkezés, illetőleg az árúcserének a lehetősége; így Gyula találkozáspontja lett a hegyvidéki és az alföldi termékeknek. A hegyvidékről főleg fát, faszerszámokat szállítottak, melyeket Gyuláról Békés,-Csanád,-Csongrád- és Arad-megyébe hordtak szét, az Alföldről viszont gabonát szállítottak vissza.⁹² A XIX. század közepén azonban a Fehér-Körös víziútja már csak faszállításra szolgált.⁹³ A Fehér- és Fekete-Körös alföldi szakaszán Gyula volt a legjelentősebb hely, 1723 után vásárai ismét kezdtek jelentősek lenni, 1847 körül pedig hetivásárai megszerte a legnépesebbek.⁹⁴

Növelte Gyula jelentőségét az a körülmény is, hogy a város 1752-ben Békésmegye székhelye lett, ez mindenesetre előidézte kihatásának megnagyobbbodását, tehát gazdasági jelentőségét is, befolyásolta a közlekedési lehetőségek javulását azáltal, hogy ettől az időtől kezdve nagyobb tekintettel lettek a városhoz vezető, illetőleg az azon keresztülhaladó utak szükségességére; 1760 tól kezdve a helytartótanács sürgetésére már fokozottabb gondot fordítottak az utak készítésére és a hidak javítására.⁹⁵ Azonban most sem rendszeres útépitésről, hanem csak földtöltések emeléséről van szó, melyek a rendes útnak csak az alapjai lehettek. Ilyen volt a Békéscsabától Nagyvárad felé tartó és ilyen volt a Pest-Nagyvárad közötti is, amelyet csak útvonalnak szoktak emlegetni.

1722-ben az utak csak járt nyomok voltak, sőt 1734-ben is toronyiránt kellett Békésre menni, 1783-ban még mindig puha és mocsaras talajúak, ezen hídakkal és töltésekkel igyekeztek segíteni, Kétegyháza és Nagypél felé is csak száraz időszakban lehetett kemény talajon közlekedni.⁹⁶ Az első, aránylag jónak mondható út akkor keletkezett, mikor a békéscsaba—nagyvárad uti lett a vidék főközlekedési vonala, azáltal, hogy postaúttá lett; 1780-ban, ennek

92.) Fényes E.: M. o. leírása I. r. 365—6 I.

93.) Fényes E.: M. o. statiszt. I. r. 19, 279 I.

94.) Fényes E.: M. o. leírása I. r. 361 I.

95.) Bvm. Tört. I. k. 451 I.

96.) József császárkori térkép.

teljességéért volt szükséges a Bárdosér fölött a Bárdos-hídat 1809-ben, majd 1816-ban a város két részét összekötő kőhidat megépíteni.

A viszonyok fejlődését mutatja, hogy nemsokkal ezután, 1847-ben már a város főbb uccái kövezettek, a Körösön kőhidak vezettek keresztül — bár a XVIII század legvégén csak fahidakat találunk, — 1852-ben pedig a Bárdos-hídtól a város végéig kiépült az első rendes kavicsolt országút.⁹⁷ A vidéken mai viszonylatban is helytálló utakat meglehetősen későn, csak a Budapest—aradi vasútvonal kiépítése (1859-ben) után találunk, főleg Gyula és Békéscsaba vidékén. Az utak kiépülése a továbbiakban párhuzamosan haladt a vasútépítés menetével.

Gyula gazdasági életére a legnagyobb mértékben károshatású volt, hogy a vasútvonalat csak Békéscsabáig építették ki és ha Gyula érintkezésbe is léphetett a fővárossal, — ez csak Békéscsabán keresztül lett lehetséges, erre felé terelődött a forgalom. Gyula csak 1871-ben kapott vasutat; az eltelt 12 év alatt azonban a vidék gazdasági életének vezetése a város kezéből kicsúszott és azt Békéscsaba vette át, mely fejlődésben őt messze túlszárnyalta, ez a város lett a gazdasági centrum, mely még a Gyulához közelebb fekvő népes és gazdag községeket is, mint pl. Kétegyháza, Elek, — a saját hatáskörébe vonzotta. Később pedig magától érthető lett, hogy a Szeged—nagyvárad vasútvonalba, mint fejlett város, Békéscsaba is bekapcsolódjék. Ez a körülmény még fokozta a két város közt lévő fejlődésbeli különbségeket.

* * *

Ma Gyula gazdasági szempontból — a fentemlített okok miatt, — teljesen jelentéktelen, ezen a téren a város csak közvetlen környezetére szorítkozik. Mai jelentéktelenné válásának egyik oka tehát a múlt század talajából sarjadzott; a másik ok azonban jelenkori és ez, az egész ország életére végzetes trianoni békeszerződés. A trianoni határ teljesen elzárja Erdély felé a város gazdasági kapcsolatait, úgyszintén a Simonyifalva felé irányuló összeköttetést is azzal, hogy az 1905-ben épített gazdasági vasutat, amely pedig a várost nagy mezőgazdasági terület középpontjává tette, — elvágta. Ma ennek a gazdasági vasútnak csak igen kis töredéke használható, úgyhogy ennek a város gazdasági életére számottevő hatása

⁹⁷. Fényes E.: M. o. leírása. I r. 365 l. Bvm. Tört. I. k. 452 l.

nincs. E téren fejlődést azért sem észlelhetünk, annak ellenére, hogy a városnak gyárai és neves vásárai vannak, mert exportra többet nem termelhet, piaca nincs és mert nem veheti fel a termelésben a versenyt a fejlettebb és gazdaságilag megalapozottabb városokkal szemben.

Azonban, ha Erdély felé ismét szabad lesz az út, a városon keresztülhaladó vasútvonal a maga teljességében újra megnyílik, akkor Gyulát kedvező fekvése ismét gazdaságilag jelentős helyé fogja tenni.

KULTÚRVISZONYOK, TÁRSADALMI ÉLET.

Gyula város társadalma meglehetősen nagy rétegzettséget mutat, az egyes rétegek viszont bizonyos kasztszerű elzárkózottságban élnek; nem találjuk meg a társadalmi osztályok között a közszellem kialakulásához szükséges bensőséges érintkezést. Ennek oka talán még a multban gyökerezik, amikor a három féle nemzetiségű lakosság nemzetiségi ellentétekben élt és ez az ellentét tradícióként szállt a nemzetiségi szempontból ma is megosztott város életére.

A műveltségi viszonyok, bár e téren Gyula nem marad az átlag alatt, mégis pótolni valót mutatnak. Ugyanis a város lakossága 1920-ban 24.908 volt, ebből ír-olvas 18.528, iskolába nem jár 2.309, ezeket beszámítva analfabéta 4.071 lakos, tehát 16.3%. 1930-ban az összlakosság 25.241, ír-olvas 20.283, iskolába nem jár 2.544, analfabéta 2.414, tehát 9.6%. Ha a város lakosságának szaporodását is figyelembe vesszük, akkor az analfabéták számának csökkenése nagymérvű ugyan, de a jelenlegi állapot így is csak közepesnek vehető.

Az ifjúság testi, értelmi és erkölcsi nevelését végzik az ovodák, állami- és felekezeti elemi iskolák, a fiú- és leánypolgári és a reálgimnázium. Nagy kár azonban az, hogy praktikus ismeretekre is oktató iskolák, mint pl. kereskedelmi, vagy mezőgazdasági iskola a városban nincsennek, így az ilyenféle stúdiumokkal foglalkozni akaró gyulai növendékek kénytelenek Békéscsabán tanulni.⁹⁸

A vallási élet fejlett, minden felekezet intenzíven látogatja a saját templomát, a nagyobb vallásos ünnepeken, gyakran szertartásokon is, — felekezeti különbség nélkül a lakosság legnagyobb része résztvesz; talán egyedül a vallás az, ami összefűzi lelkileg a város lakóit. A vásár- és ünnepnapokat, hacsak multhatatlanul nem szükséges, senki sem szentségteleníti meg nehéz munkával. A vallási élet emelését célozzák a vallásos egyesületek, kongregációk.

98.) A város belterületén van 2 róm. kath., 1 állami, 1 ev. ref., 2 gör. kel., a külterületen pedig 8 állami elemi iskola,

Gyulán — a kápolnákat nem számítva, — két katolikus, egy evangélikus, egy református, két görögkeleti templom és egy zsinagóga van.

A város nivóját nagymértékben emelik a kultúrintézmények: az iskolák, a város országos viszonylatban is nagy kórháza, a Ferenc-József szanatórium, múzeuma, a gyógypedagógiai intézet, árvaház és gyermekmenhely. Kultúrális célt szolgálnak a könyvtárak, a városi könyvtár, az egyesületek és a magánosok kisebb, főleg szépirodalmi könyvtárai.

A társadalmi élet egységesítését és fejlesztését mozdítják elő a kaszinó, az olvasó és sportkörök, a dalárdák, a szegényebb rétegek támogatását pedig a jótékony célú egyesületek, mint a Szociális Misszió és a Lorántffy Zsuzsánna Egyesület.

A lakosság politikai látókörét szélesbítik az ujságok: a Békés, Békésmegyei Hírlap és az Alföld.

Művészi alkotások tekintetében Gyula elmaradott, ennek okául a gazdasági élet hanyatlása által okozott elszegényedést lehet betudni. Teljes alakot ábrázoló szobrászati alkotása nincs, művészi kivitelű épület szintén nem található, a kiválóbb épületek is inkább monumentálisak, mint művésziek.

VÁROSI JELLEG.

Gyula városi jellege nem domborodik ki oly mértékben, mint azt például Békéscsabánál látjuk. Első tekintetre szemünkbe tűnik, hogy a városnak, néhány középület kivételével, emeletes házai nincsenek, de nem találunk hosszú, egyenes uccákat sem; itt kivételt csak az Erdélyi Sándor ucca képez, a többi vagy rövid, vagy pedig többé-kevésbé eltér az egyenes iránytól. A perifériákon a házak és az uccák falusi környezetbe illenek, előbbieket alacsonyok, utóbbiak keskenyek, helyenként zeg-zúgosak.

Az úttestek kövezete csak egyes, főleg a forgalom által jobban igénybevett szakaszokon elsőrendű, mint pl. a Városház-, Megyeház-, Nagyváradi- és Szent István uccákon, de földes úttal is találkozunk már a város belső részein (Karácsonyi János u., Szent László u. egyrésze). A járdák, miután az utóbbi időkben a szélek felé is kiépítették, legnagyobb részt betonjárdák, helyenként betonpallók, a téglajárda már tért veszített.

A nagyobb üzletek a város középpontjában, a templom körül helyezkednek el, innen távolodva csak kisebbeket találunk.

Gyulának forgalmas piacai és vásárai vannak, melyek a gyárakkal (bakkancs-, kötszövő-, téglagyárak) és malmokkal némi lendületet adnak gazdasági életének.

A személyforgalmat a belterületen a kevésszámu bérkocsi és bérautó bonyolítja le, a várost a vidékkel a vasút, vagy ahova a vasút közvetlenül nem vezet, pl. Kétegyháza, Elek, — autóbuszjárat köti össze.

A világítás villanyvilágítás. A Belvárosban az uccakereszteződéseknél az úttest felett ívlámpák, az utak mellett, helyenként a házakon is kinyúló vaskarokra szerelt villanylámpák vannak. A belsőrészek kivilágítása jó, a széleken azonban már kevésbé, különösen a zeg-zugos uccák sötétek. Vízvezeték nincs. Nagyobb szobrászati alkotást nem találunk.

A város szépítésére és emelésére ujabban igen sok történt, a nagyobbmértvű kiépítési munkálatok megkezdését azonban a gazdasági viszonyok, legalább is jelenleg, — nem engedik meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Dr. Karácsonyi János: Békésvármegye története I—II. k. Gyula, 1896.
2. Békésmegyei oklevéltár II. k. Bpest, 1877.
3. Békésmegyei régészeti és művelődéstörténelmi egyesület évkönyvei XVII. k.
4. Éble Gábor: A Harruckern és a Károlyi család Bpest, 1895.
5. Evlia Cselebi magyarországi útleírása II. k. Bpest, 1908.
6. Bél Mátyás: Compendium Hungariae Geographicum. 1779.
7. Ludovicus Nagy: Inclyti Regni Hungariae. Tomus I. Budae 1829.
8. Dr. Cholnoky Jenő: Az Alföld felszíne. Földrajzi közlemények 1910.
9. Timkó Imre: Békésvármegye déli felének talajviszonyai. Földtani Intézet 1910 évi jelentése.
10. Mihalik László: Adatok Gyula földrajzához. Föld és ember, 1930.
11. Banner János: Adatok Békésmegye települési földrajzához. Föld és ember, 1922, 2. sz.
12. Gallacz János: Monográfia a Körös—Berettyó völgy ármentesítéséről II. k. Nagyvárad, 1896.
13. Korbély József: A Körösök és Berettyó vízjárása és szabályozása. Vízügyi közlemények VI. évf. 6 f. és VII. évf. 1 f.
14. Dr. Róna Zsigmond: Éghajlat II. k. Bpest, 1909.
15. Szalay László: Villámcsapások Magyarországon.
16. Wagner Richárd: A Magyar-Alföld szélviszonyai. Szeged, 1931.
17. Meteorológiai évkönyvek 1900—1928. évf.
18. Gesztelyi N. László: A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét, 1926.
19. Statisztikai közlemények 1900—1930. évf.
20. Gyula 1722, — (Karácsonyi J.: Békésvármegye története

1. k. mell.) **1783**, — (József császárkori, a szegedi m. kir. Ferenc-József Tud. Egyet. Földrajzi Intézetének birtokában.) **1804**, — **1859**, (a városi múzeum, illetőleg a város tulajdona), továbbá 1930. évi térképei és Wallner István csász. mérnökkapitány **1699.** évi térképének másolata (a szegedi m. kir. Ferenc-József Tud. Egyet. Földrajzi Intézetében).

TARTALOMJEGYZÉK:

	Oldal.
Földkéreg és felszín — — — — —	3
Vizek, talaj.	
A) A Fehér-Körös — — — — —	6
B) Az árvizek — — — — —	7
C) A szabályozás — — — — —	9
D) A talaj — — — — —	11
Éghajlat, növény és állatvilág — — — — —	13
Településtörténet.	
A) Történeti áttekintés a török hódoltságig — — —	17
B) Gyula a török uralom alatt — — —	19
C) Gyula élete napjainkig — — —	22
D) A település — — — — —	22
Lakosság.	
A) Lélekszám — — — — —	27
B) Nemzetiségi és felekezeti megoszlás — — —	28
C) Foglalkozás — — — — —	30
D) Építkezés — — — — —	32
Közgazdasági viszonyok a XVIII—XIX. században és ma	34
Kultúrviszonyok, társadalmi élet — — — — —	43
Városi jelleg — — — — —	45
Felhasznált irodalom — — — — —	46